

Alm, Susanne

Det effektiva samhället eller det goda livet?

Svenska framtidsstudier om arbetsliv och fritid
från 1970- till 1990-tal

DET EFFEKTIVA SAMHÄLLET ELLER DET GODA LIVET? –
SVENSKA FRAMTIDSSTUDIER OM ARBETSLIV OCH FRITID FRÅN 1970- TILL 1990-TAL

Susanne Alm

SAMMANFATTNING

I uppsatsen analyseras innehållet i tre generationers svenska framtidsstudier om arbetsliv och fritid, utförda vid sekretariatet respektive Institutet för Framtidsstudier. Som analysredskap används idéhistorikern Tore Frängsmyrs idealtyper ”Det effektiva samhället” respektive ”Det goda livet”, presenterade i boken *Framsteg eller förfall*. Det använda källmaterialet består av programpresentationer samt rapporter från projekt under 1970- 1980- samt 1990-talet.

Under 1970-talet gick planerna på en gemensam slutrapport i stöpet och de delrapporter som här analyserats visar att en konflikt kring idealen om ”Det goda livet” respektive ”Det effektiva samhället” kan förklara de uppkomna svårigheterna. Medan en av delrapporterna behandlar Sveriges exportkvot och möjliga sätt att öka denna för att säkerställa en god position i den internationella konkurrensen, är de övriga två författade på en explicit marxistisk grund och behandlar den skarpa tudelningen mellan arbetsliv och fritid i det kapitalistiska samhället.

Slutrapporten från 1980-talets projekt, *Sverige söker sin väg*, präglas av en reserverad, men i någon mån ändå accepterande, inställning till det högteknologiska samhället. Borta är 1970-talets explicita marxistiska perspektiv och därmed även visionen om ett radikalt annorlunda samhälle bortom det kapitalistiska. Mycket av diskussionen dröjer istället vid hur man skall göra livet i det högteknologiska samhället så drägligt som möjligt för människan. Med den här använda terminologin kan slutrapporten sägas uttrycka visioner om ”Det goda livet” inom ramarna för ”Det effektiva samhället”.

I 1990-talets slutrapport *Framtidens arbete och liv* är utgångspunkten för hela resonemanget att industrisamhället är under avveckling och att vi är på väg att träda in i en ny, postindustriell era. Till skillnad från tidigare här studerade projekt, så ligger hela resonemanget om drivkrafter bakom utvecklingen nu på strukturell nivå. Människors möjligheter att själva forma sin framtid spelar här en underordnad, för att inte säga obefintlig, roll. Inte heller systemens konsekvenser för människan i termer av ohälsa eller annat diskuteras nämnvärt. Idealtyperna ”Det effektiva samhället” respektive ”Det goda livet” visar sig svåra att applicera på detta postindustriella perspektiv, främst på att det snarare rör sig om en beskrivning av en utveckling på strukturell nivå, än en visionsbaserad diskussion om en önskvärd framtid.

Avslutningsvis diskuteras den genomgående bristen på kontinuitet och kumulativitet inom framtidsforskningen, och vikten av ökad kunskapsvård inom genren framhålls.

ABSTRACT

The study analyzes three generations of future studies on work life and leisure, performed at the Secretariat and later the Swedish Institute for Future Studies. The ideal types of Tore Frängsmyr, “The efficient society” and “The good life”, are used as analytical tools. The primary information consists of program declarations and reports from projects in the 1970-1980- and 1990s.

In the 1970s the original plan to produce a final report failed, and the analyses here show that differences in terms of the ideal types here used could explain the failure. While in one of the reports studied, the focus is on how Sweden is to maintain a high export ratio and a prominent position in international competition, the two other reports are written from an explicit Marxist perspective and discuss how the sharp split between work and leisure in modern capitalist societies could be remedied. That is, while the first report is focused on “The efficient society”, the two latter deal exclusively with a version of “The good life”.

The final report from the project of the 1980s is characterized by a reserved, but still in some sense accepting, attitude towards the high-technological society. Utopian thoughts of a

completely different society are non-existing, but the discussion mainly focuses on ways to make high-technological society as tolerable as possible to humans. In terms of the here used terminology the report can be said to deal with “The good life” within the realms of “The efficient society”.

In the final report from the 1990s the point of departure is that industrial society is being replaced by a new post-industrial one. Unlike in earlier projects here studied, the entire discussion of driving forces behind societal development is on the structural level. The possibilities of individuals to shape their future seem small or non-existing. Neither are consequences at the individual level of structural development in focus. It's difficult to label the report according to the ideal types “The efficient society” and “The good life” respectively, mainly since it aims at pure description of the development at structural level, rather than it offers a value-based discussion on how to shape future society.

Finally in the study the general lack of continuity and cumulativity within future studies is discussed, and a call is made for increased documentation and research of the history of the field.

INLEDNING

Alla har vi funderingar om framtiden. Vi drömmer, planerar och oroar oss kanske. Eftersom vi inte kan veta något säkert om det som ännu inte har hänt, ger framtiden spelrum åt våra värderingar. Detta gäller som regel även när framåtblickandet sker i mer systematisk form och på institutionell nivå. Syftet med denna uppsats är att undersöka framtidsbilderna i svenska statligt finansierade framtidsstudier.

Systematiska framtidsstudier började växa fram i västvärlden under 1940-talet. Genombrottet kom ett par decennier senare och i Sverige ledde en utredning till inrättandet av Sekretariatet för framtidsstudier 1973. Efter några omorganiseringar bedrivs sedan 1987 statligt finansierade framtidsstudier vid stiftelsen Institutet för framtidsstudier. Studierna har rört och rör ett brett spektrum av samhällsfrågor, såsom energiförsörjning, internationella relationer, arbetsliv och fritid, värderingsstrukturer samt demografiska och regionala förändringar.

I uppsatsen analyseras tre generationers framtidsstudier om arbetsliv och fritid, utförda vid sekretariatet/Institutet för framtidsstudier. Under såväl 1970- som 80- och 1990-talet bedrevs större projekt på området, vilket också betyder att de genomfördes under tre olika chefer.¹

Hur ser man inom de olika projekten på framtidens arbete och fritidsliv? Vilka grundläggande värderingar om hur ett önskvärt samhälle ser ut kan avläsas i materialet och vilka principer anses vara de rätta att styra utvecklingen? Vilka förslag till förändringar förs fram och i vilken mån lämnas över huvud taget utrymme för dagens och framtidens människor att själva påverka utvecklingen? I vilken mån liknar resonemangen från de olika

¹ Lars Ingelstam (1970-talet), Olof Eriksson (1980-talet) och Åke E Andersson (1990-talet).

rapporterna varandra respektive i vilken mån skiljer sig ståndpunkterna åt? Som teoretiskt hjälpverktyg vid analysen kommer jag att använda de idealtyper över historie- och framtidssyner som idéhistorikern Tore Frängsmyr presenterar i boken *Framsteg eller förfall*.² Som källmaterial används dels programskrifter, dels slutrapporter från vart och ett av projekten.³

Uppsatsen disponeras enligt följande: Efter en presentation av det teoretiska ramverket ges en kortfattad beskrivning av svenska statligt finansierade framtidsstudiers historia. Sedan följer det empiriska avsnittet som är kronologiskt upplagt och där i tur och ordning 1970-1980- samt 1990-talets studier om arbetsliv och fritid analyseras. De viktigaste resultaten sammanfattas sedan och sist följer några avslutande reflektioner.

TEORETISKT RAMVERK

Idéhistorikern Tore Frängsmyr presenterar i sin bok *Framsteg eller förfall* två idealtypiska förhållningssätt till historien och till framtiden som han menar kan urskiljas i idéhistorien. De två typerna benämns ”Det effektiva samhället” respektive ”Det goda livet”.⁴ Frängsmyr kopplar också förhållningssätten till historien och framtiden till olika syner på naturen. Idealtypen ”Det effektiva samhället” utmärks av en syn på människan som härskare över naturen. Historieuppfattningen kan beskrivas som framstegs- och utvecklingspräglad och framtidssynen utmärks av en tro på ökat instrumentellt förnuft och fortsatt teknisk utveckling. I denna tanketradition förespråkas vidare stad framför land, stat framför individ och centralism framför decentralism. Slutligen lutar man inom tanketraditionen snarare åt elitstyre än åt direkt demokrati.

”Det goda livet” å andra sidan präglas som regel av en mer pessimistisk historiesyn, ofta i form av en förfallstanke. Denna inställning öppnar å andra sidan för utopiska visioner om ett bättre framtida samhälle. En viktig grundbult i en sådan utopi är då människans anpassning till naturen, i motsats till hennes härskande över den. Det finns som regel en tanke om att sådan anpassning gynnar människan på längre sikt och stämmer bättre överens med hennes väsen eller natur. Istället för rationalism betonas känsla och istället för teknisk utveckling ses personlighetens utveckling som central. Land, individ, decentralism och direktdemokrati är övriga nyckelord inom tanketraditionen.

² Frängsmyr, Tore, *Framsteg eller förfall – Framtidsbilder och utopier i västerländsk tanketradition*. Stockholm, 1980.

³ Undantaget gäller 1970-talets projekt då ingen slutrapport gavs ut, varför istället de tre delrapporterna utgör källmaterial.

⁴ Frängsmyr, Tore, a.a., s. 234-243.

Historiesyn:	Framsteg Utvecklingstro	Förfall Utopi
Natursyn:	Härska över naturen	Anpassa sig till naturen
Framtidssyn:	<i>Det effektiva samhället</i> Rationalism Teknisk utveckling Stad Stat Centralism Elitstyre	<i>Det goda livet</i> Känsla Personlighetens utveckling Land Individ Decentralism Totaldemokrati

Källa: Frängsmyr, 1980, s. 235.

I vilken mån kan dessa idealtyper bidra till förståelsen av svenska framtidsstudier om arbete och fritidsliv? Handlar visionerna överlag om ”ett effektivt samhälle” eller ”ett gott liv”? Försöker man förena idealen och uppstår i så fall spänningar? Och i vilken mån skiljer sig rapporterna från 1970- 1980- respektive 1990-talet åt med avseende på detta?

Systematiska framtidsstudier fick sitt genombrott på flera håll i världen under 1960-talet och deras uppkomst kan, som påpekats av bland andra ekonomhistorikern Jenny Andersson, både ses som ett uttryck för modernitetens höjdpunkt och för dess kris.⁵ Rent allmänt präglades 1960-talet av stor tilltro till långsiktig planering och politisk styrning av samhället och statsvetaren Björn Wittrock *et al.* har använt termen ”De stora programmets tid” för att beskriva denna anda.⁶ Idén om den sociala ingenjörskonsten stod fortfarande relativt ohotad, samtidigt som man började skönja oroväckande tendenser i form av bl a miljöförstöring i industrisamhällets spår.

I början av 1970-talet kom så de första teorierna som hävdade att samhället var på väg in i, alternativt redan hade inträtt i, en ny typ av samhälle efter industrisamhället. En av de första

⁵ Andersson, Jenny, ”Alvas framtider”, i Florin, C och Lundqvist, T (red.) *Historia – en väg till framtiden?* Stockholm, 2003, s. 49.

⁶ Wittrock, Björn, och Lindström Stefan, *De stora programmets tid – forskning och energi i svensk politik*, Stockholm, 1984.

att använda begreppet ”postindustrialism” var den amerikanske sociologen Daniel Bell.⁷ Han såg i övergången från varu- till tjänsteproduktion i det samtida samhället ett lika skarpt skifte som det mellan agrar- och industrisamhället. I Bells spår följde sedan flera andra författare som pekade på olika brytningar med det industriella samhället, inte minst vad gäller ideologiska och kulturella aspekter.⁸ Störst genomslag för sina tankar om kulturell förändring fick fransmannen Jean-Francois Lyotard med publikationen *Le condition postmoderne. Rapport sur le savoir* från 1979. Mycket förenklat utmärks det postmoderna tillståndet enligt Lyotard av en misstro mot metaberättelser.⁹ Stora tankesystem ämnade att förklara hela verkligheten har enligt Lyotard ersatts av en myriad av små berättelser. En för hela världen gemensam, linjär, rörelse har förbytts, antingen i mindre grupper eller enskilda individers strävande mot självförverkligande och lycka.

De postindustriella och postmoderna perspektiven blommade upp medan framtidsstudiebranschen ännu var ung och deras genomslag i den samhällsvetenskapliga debatten blev mycket stort. De bör därför ha gjort någon form av avtryck även inom framtidsstudierna. Hur ser då dessa avtryck ut? Och i den mån ett postindustriellt alternativt ett postmodernt perspektiv drivs, hur förhåller det sig till Frängsmyrs typologi över förhållningssätt till historien och framtiden? Boken *Framsteg eller förfall* kom ut 1980 och behandlar av naturliga skäl därmed inte de senaste decenniernas utveckling.

SVENSKA FRAMTIDSSTUDIER - EN KORT HISTORIK

Svenska statligt finansierade framtidsstudier kom redan från början att markera avstånd till sina föregångare i USA och andra västländer, men detta skedde först efter en långvarig och stundtals hätsk debatt där intressenter från flera håll i samhället deltog. Debatten startade 1968 när Ingenjörsvetenskapsakademien – IVA – lade fram ett förslag till utformning av svenska framtidsstudier. IVA ville gå i amerikanska fotspår och upprätta ett institut delfinansierat av staten och det privata näringslivet där fokus skulle ligga på militära, teknologiska och kommersiella frågor.¹⁰ Mot förslaget restes röster från akademiskt håll samt från miljö- och vänsterrörelsen. Här ville man istället se en oberoende och till det västerländska samhället kritisk framtidsforskning. Det sena 1960-talets ideologiska klimat gjorde att debattens vågor stundtals gick höga. De militärteknologiskt inriktade studierna förknippades bland annat med

⁷ Bell, Daniel, *The Coming of Post-Industrial Society: a Venture in Social Forecasting*, New York, 1973.

⁸ Se Harste, Gorm, ”Postindustrialism, kulturkritik och risksamhälle”, i Andersen, Heine & Kaspersen, Lars, Bo (red.), *Klassisk och modern samhällsteori*, Lund, 1999.

⁹ Se Lyotard, Jean-Francois, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge* [1979], Manchester, 1997.

¹⁰ Andersson, Jenny, a.a., s. 34.

determinism, övertro till teknologi, samt med imperialism och med exploatering av miljö och människor. En tredje aktör i debatten var socialdemokratiska politiker som ville utforma samhällsnyttiga framtidsstudier i reformistisk anda.¹¹

Den socialdemokratiska regeringen under statsminister Olof Palme avvisade IVA:s förslag och tillsatte istället 1971 en utredning med uppdrag att undersöka möjliga former för statligt finansierade framtidsstudier. Sommaren 1972 presenterades rapporten *Att välja framtid – en grund för diskussion och överväganden angående framtidsstudier i Sverige*.¹²

På många sätt såg Alva Myrdal-gruppen svenska framtidsstudier som den lilla statens chans att skapa sig en egen framtid.¹³ Den demokratiska frågan med att välja framtid stod i centrum för arbetet. Genom framtidsstudier skulle tanken om framtiden frigöras från såväl utopiska som dystopiska föreställningar och istället läggas i händerna på människorna själva.

Metodologiskt kunde detta åstadkommas genom att studierna presenterade flera möjliga framtider, snarare än en oundviklig. Björn Wittrock har pekat på en paradox i förväntningarna på de nya framtidsstudierna: Samtidigt som framtidsforskarna förväntades kunna tänka friare och presentera mer ”alternativa” förslag än dem från politikens snävare kretsar, så förväntades alla förslag utgöra realistiska alternativ och skapa underlag för långsiktiga politiska beslut.¹⁴

Man valde termen framtidsstudier framför futurologi och framtidsforskning, detta för att betona skillnaden dels mot den militärteknologiskt influerade forskningen i en del andra länder (som ofta benämndes futurologi), dels mot akademisk verksamhet (framtidsforskning). För övrigt inbegreps i utredningen flera av de frågor som engagerade Alva Myrdal personligen, såsom fred och nedrustning, jämlikhet och inte minst ”...den vetenskapliga rationalitetens plats i reformistisk samhällsförändring”, d v s frågan om social ingenjörskonst som ju ligger i brännpunkten för framtidsstudiernas existens.¹⁵ Framtidsstudier skulle alltså handla om det som den svenska modellen lagt grund till – välfärd, demokrati, solidaritet och neutralitet.¹⁶

Det socialistiska tänkande inom framtidsstudiegruppen var tydligt på flera sätt och dess främste företrädare var kanske Lars Ingelstam, som senare kom att bli sekretariatets första chef.¹⁷ Ingelstam, som hade varit en av de skarpaste kritikerna till IVA:s förslag till framtidsstudier, menade att forskning vid ett statligt institut för framtidsstudier skulle kunna

¹¹ Andersson, Jenny, a.a., s. 34.

¹² SOU 1972: 59.

¹³ Andersson, Jenny, a.a., s. 36, s. 39.

¹⁴ Wittrock, B, *Möjligheter och gränser. Framtidsstudier i politik och planering*. Stockholm, 1980, s 141.

¹⁵ Andersson, Jenny, a.a., s 34.

¹⁶ Ibid. s. 39

¹⁷ Ibid. s. 48.

verka för att frigöra en socialistisk läggning hos många forskare.¹⁸ Regeringen gick på Myrdalgruppens linje och 1973 inrättades Sekretariatet för framtidsstudier inom statsrådsberedningen.

Det nya sekretariatet mötte dock snart en hel del motstånd från såväl riksdag som kanslihus och den sektorsindelade förvaltningen uttryckte ibland irritation över den nya instans som skulle ha ett ord med i laget i stora frågor.¹⁹ Detta i kombination med att den stora tilltron till långsiktig och storskalig planering gradvis började avta, gjorde att en omorganisation av framtidsstudierna snart började diskuteras. Den första omorganiseringen skedde redan 1976 då sekretariatet flyttades ut från statsrådsberedningen och blev ett fristående institut med en parlamentarisk grupp som styrelse. Fyra år senare skedde den andra omorganisationen, när sekretariatet flyttades till Forskningsrådsnämnden, FRN. 1988 slutligen, antog Institutet för Framtidsstudier sin nuvarande form som fristående statlig stiftelse med en styrelse av forskare, parlamentariker samt företrädare från näringsliv och kultur.²⁰

I och med omorganisationerna av statliga framtidsstudier flyttades de gradvis allt längre från politiken. Och från att under 1970-talet ha varit ett ämne för het debatt avtog under 1980-talet den offentliga diskussionen om framtidsstudier märkbart. 1985 publicerades en utvärdering av svenska framtidsstudier, författad av Björn Wittrock m fl på uppdrag av FRN.²¹ Utvärderingen var mycket kritisk och föranledde regeringen att tillsätta en kommitté med uppdrag att "...utreda frågor om mål och organisation för den statligt finansierade framtidsstudieverksamheten".²² Wittrock m fl konstaterar bland annat att sekretariatet inte i längden fick den centrala roll i den politiska planeringen som ursprungligen var tanken, och man ställer sig tvivlande till huruvida man lyckats omorientera sig och erbjuda någon ny typ av unik kompetens. Den av regeringen tillsatta kommittén var dock betydligt mer positiv till framtidsstudierna än Wittrock m fl och spekulationer om avveckling förbyttes i den senaste i raden av omorganisationer och inrättandet av dagens fristående Institut för Framtidsstudier. Utredningen framhöll särskilt vikten av en stark vetenskaplig förankring av framtidsstudierna och steget bort från politikens närhet togs nu definitivt.²³

Under 1990-talet var den offentliga svenska debatten om framtidsstudier relativt tystlåten, men de inlägg som gjordes pekade i vitt skilda riktningar. Joar Tiberg daterar i en artikel

¹⁸ Ibid. s. 48.

¹⁹ Sjölund, Maivor, *Att analysera omvärlden och framtiden*. Ds 1994:116, s. 17.

²⁰ Ibid. s. 17.

²¹ Wittrock, Björn, de Leon, Peter och Nowotny, Helga, *Choosing futures*, Stockholm, 1985.

²² SOU 1986:33, s. 5.

²³ Ibid. s. 8.

framtidssstudiernas fall till 1986.²⁴ Artikeln, som publicerades 1995, tar visserligen inte upp något av utvecklingen efter den senaste omorganiseringen 1987, men Tiberg tycks mena att framtidssstudier som fenomen stod och föll med den stora tilltro till långsiktig planering och nära samarbete mellan vetenskap och politik som rådde under sekretariatets första verksamhetsår. Enligt detta synsätt skulle alltså framtidssstudier kunna sägas vara ett modernitetens och den sociala ingenjörskonstens barn som inte lyckats överleva och omorientera sig i det nya samhälle som vuxit fram.

En betydligt mer positiv syn på framtidssstudiefältet presenteras av Maivor Sjölund i utredningen *Att analysera omvärlden och framtiden* från 1994.²⁵ Sjölund konstaterar även hon att framtidssstudiebranschen arbetar under andra förutsättningar sedan ”de stora programmens tid” passerat, men menar att intresset för framtidsanalyser, efter 1980-talets kris under 1990-talet åter väckts till liv och nu prövar nya former. Sjölund ser ett ökat behov av beredskap inför framtiden på många håll i samhället. En skillnad mot förr är dock att framtidsanalyserna nu görs i mindre skala – få försöker i dag greppa hela samhällets utveckling, utan fokus ligger som regel på mindre enheter. Sjölund sätter i stort sett likhetstecken mellan framtidssstudier och omvärldsanalys, där den senare bedrivs inom många företag. Hon lutar sig i sitt resonemang mot maktutredningens tes att samhället som helhet allt mer övergår från en vertikal till en horisontell struktur. Planering i stor skala kan enligt detta resonemang sägas ha hört hemma i det vertikala industrisamhället, medan det efterindustriella, mer differentierade och horisontella samhället inte tillåter samma grad av planering och förutsägbarhet. I det nya, horisontella samhället utformar autonoma organisationer sina egna regler, och när inga centrala aktörer ”talar om” hur framtiden kommer att bli måste man själv söka orientera sig mot framtiden. Resultatet kan bli att vi går mot en mångfald av framtidsbilder som ibland står i konflikt med varandra.²⁶

Medan Tiberg således inte ser ett liv för framtidssstudier efter moderniteten, pekar Sjölund tvärtom på en nyorientering av området under vad hon benämner det efterindustriella samhället. Parallellerna till Lyotards argument om de små berättelserna som ersättning för metaberättelserna är tydliga. I vilken mån märks detta i statligt finansierade framtidssstudier? Framtidssstudiernas inledande närhet till politiken och till socialdemokratin reser också intressanta frågor om i vilken mån vi i materialet kan finna tankar som kan tolkas utifrån Frängsmyrs idealtyper om ”Det effektiva samhället” respektive ”Det goda livet”? I

²⁴ Tiberg, Joar, ”Vart tog framtiden vägen? Framtidssstudiernas uppgång och fall 1950-1986”, *Polhem*, 13, 1995.

²⁵ Sjölund, Maivor, a.a.

²⁶ *Ibid.* s. 42-43.

förhållande till amerikansk futurologi skulle svenska framtidsstudier alltså vara kritiska, vilket möjligen talar för en dragning åt idealtypen ”Det goda livet”. Å andra sidan kan den inledande närheten till den socialdemokratiska ideologin snarare tala för en närhet till idealtypen ”Det effektiva samhället” – rationalisering, teknisk utveckling och centralism har ju traditionellt sett varit frågor högt på den socialdemokratiska agendan.

EMPIRISKA RESULTAT

Resultaten av analysen presenteras i tre kronologiskt upplagda avsnitt. Varje avsnitt inleds med en analys av programpresentationen, varefter slutrapporterna (eller som i fallet med 70-talet, delrapporterna) diskuteras.

1970-TALET: ARBETSLIVET I FRAMTIDEN

PROGRAMPRESENTATION

I den relativt omfattande programpresentationen till 1970-talets projekt ”Arbetslivet i framtiden” framförs tanken att samhället befinner sig i en brytningstid och att det i arbetslivet pågår en förskjutning från kvantitativa till kvalitativa värden. Man menar att ”den tidigare ensidiga betoningen av ekonomiska mått och begrepp för produktionslivet och samhällsplaneringen, t ex BNP, på senare år kraftigt har ifrågasatts” och att ”[d]agens samhällsproblem kräver mått som bättre tar hänsyn till kvalitativa värden och till att viss sorts produktion också kan betyda slöseri med naturresurser, förstörd hälsa eller naturmiljö.”²⁷

Man intresserar sig för utvecklingstendenser och problem i arbetslivet utifrån tre olika dimensioner: arbetslivet i makroperspektiv, arbetslivet inifrån, samt arbete, familj och utbildning – d v s arbetets roll i människors totala situation. Samtidigt betonar man att de tre olika dimensionerna skall integreras i ett sammanfattande perspektiv, då de ju i praktiken skär in i varandra.²⁸

Den största frågan vad gäller arbetslivet ur makroperspektiv är den eventuella övergången från ett produktions- till ett tjänstesamhälle. Det framhålls dock att det är människorna som själva väljer detta, genom att antingen föredra fler och bättre tjänster eller välja en fortsatt ökning av varukonsumtionen. Vilket man än väljer kommer det dock enligt författarna att krävas samhällseliga omställningar av arbetslivet och här kan framtidsstudien bidra med kunskap om vilka förändringar som krävs vid olika val. Hur sysselsättningen skall tryggas och utslagning skall förhindras är andra viktiga frågor ur ett makroperspektiv.

²⁷ *Arbetslivet i framtiden – en programskrift för en framtidsstudie*. Stockholm, 1975, s. 9.

²⁸ *Ibid.* s. 13.

När det gäller den andra dimensionen – arbetslivet inifrån - pekar man på den stora skillnaden mellan de ideal som ställs upp inom t ex utbildnings- och kulturpolitik å ena sidan och de förhållanden som i praktiken råder inom arbetslivet å den andra. Auktoritära beslutsformer och farliga arbetsmiljöer med små eller obefintliga möjligheter att påverka arbetsmiljön är fortfarande verklighet för många yrkesverksamma.²⁹ Man pekar också på att den snabba utveckling av teknik och arbetsmetoder och den tilltagande specialisering och rationalisering som fram tills nyligen sågs som enbart av godo, nu även visat sig ha negativa konsekvenser i form av bland annat stress och därmed risk för utslagning. Framtidsstudien kan här bidra med ökad kunskap om arbetsmiljön, teknologins och medinflytandets betydelse för de arbetandes hälsa och trivsel.

I den tredje dimensionen, arbete, familj och utbildning, slutligen, vill man ”belysa samband och konflikter mellan människans olika roller (fritid, familjeliv, föreningsliv etc) och visa på vägar att anpassa arbetslivet så att de totala förhållandena fungerar på ett för samhället och den enskilda människans tillfredsställande sätt”.³⁰ Man pekar inte minst på att kvinnor idag ofta ställs inför oförenliga krav. Barns och äldres situation lyfts fram som en ledtråd till hur arbetslivet borde organiseras så att både de som arbetar och de som inte gör det har en dräglig situation:

Hur bör arbetslivet i vid mening (arbetstid, arbetets organisation, familjestruktur och könsroller) vara beskaffat för att barnen ska få växa upp till harmoniska och i själslig mening rikt utrustade människor?³¹

Slutligen menar man att den geografiska fördelningen mellan arbete och boende bör vara en undersökningsfråga. Kanske kan en ny typ av samhällsplanering, med växande inslag av närproduktion, vara en möjlighet?

Valet av de tre dimensionerna arbetslivet i makroperspektiv, arbetslivet inifrån, samt arbete, familj och utbildning tyder på en öppning mot analyser både i termer av ”Det effektiva samhället” och ”Det goda livet”. Samtidigt pekar betoningen av att det är människorna själva som väljer utveckling mot tjänste- eller varusamhälle på en vilja att ge människorna stor plats i formandet av framtiden. Inga effektivitetsargument på makronivå förs fram som avgörande för utvecklingsriktningen. På det hela taget kan programpresentationen därför sägas luta mot

²⁹ Ibid. s. 17.

³⁰ Ibid. s. 22.

³¹ Ibid. s. 24.

en betoning av ”Det goda livet” snarare än ”Det effektiva samhället”. Hur blev det då i praktiken?

Projektet framtidens arbetsliv var planerat att, som övriga tre projekt under sekretariatets första år, utmyнна i en slutrapport med sammanfattande resonemang från de olika delrapporterna. Någon slutrapport kom dock aldrig till stånd. Wittrock, som analyserat de första årens verksamhet vid sekretariatet ur främst ett organisatoriskt perspektiv, pekar på samarbetssvårigheter inom projektet som orsak till detta.³² Samarbetssvårigheter kan förstås uppstå av rent privata skäl, men läser man de tre delrapporterna från projektet framstår det inte så överraskande om svårigheter uppstod med att jämka dem samman i en gemensam slutrapport. Två av rapporterna är nämligen skrivna ur ett explicit marxistiskt perspektiv, medan den tredje på inget sätt uttrycker kritik mot det samhällsliga systemet som sådant, utan uppehåller sig vid diskussioner om hur Sverige ska öka sin exportkvot och därmed trygga förutsättningarna för välfärden. Det tycks alltså som om perspektiven ”Det effektiva samhället” respektive ”Det goda livet” visade sig oöverstigligen att förena. Låt oss se närmare på var och en av rapporterna.

DELRAPPORT I: SVENSKT INDUSTRIARBETE I EN INTERNATIONELL EKONOMI

Medan materialet från Institutet för framtidsstudier på senare år främst är författat av internt placerade forskare, var det under sekretariatets tid vanligt att man lejde ut rapportförfattandet på forskare verksamma vid andra institutioner. Rapporten *Svenskt industriarbete i en internationell ekonomi - En framtid mer byggd på kunskap och mindre på råvaror?* kom ut som första delrapport från arbetslivsprogrammet och författades av Lennart Ohlsson vid Expertgruppen för regional utredningsverksamhet. I studien diskuteras ”de långsiktiga utvecklingstendenserna – bakåt och framåt – av Sveriges internationella beroende och roll i en global arbetsfördelning.”³³ Studiens syfte anges som att ”visa på de bindningar och frihetsgrader den svenska ekonomiska politiken kan tänkas ha i ett långsiktigt framtidsperspektiv motsvarande ett par decennier”.³⁴ Man begränsar resonemanget till varusektorn, detta på grund av att det största utlandsberoendet finns här.³⁵

Ett ökat omvärldsberoende ses i rapporten som en naturlig följd av övergången till ett specialiserat industrisamhälle. Den tilltagande specialiseringen menas vidare verka på många

³² Wittrock, Björn, *Möjligheter och gränser*, Stockholm, 1980, s. 142.

³³ Ohlsson, Lennart, *Svenskt industriarbete o en internationell ekonomi – En framtid mer byggd på kunskap och mindre på råvaror?*, Stockholm, 1978, s. 1.

³⁴ Ibid. s. 1.

³⁵ Ibid. s. 4.

nivåer; individnivå, produktionsenheter, orter och länder. Såväl produktion som konsumtion förväntas också blir allt mer komplex och sammansatt.³⁶

Den specificerade framtidsfrågan i rapporten är ”vad som krävs för att Sverige fram till sekelskiftet skall kunna behålla sin position som ett av de mest avancerade industriländerna samtidigt som landet i likhet med industriländerna i gemen får en långsammare uppgång i BNP/capita (och löner) än u-länderna”³⁷ Ohlssons svar är att ”en ökad tyngdpunkt på mänskligt kapitalintensiv produktion inom industrin” vore den klokaste satsningen för svensk del.³⁸ Han pekar också på att produktionsresurserna i högre grad bör vara reproducerbara och inte genererade ur naturresurser, detta för att utvecklingen skall bli hållbar i längden.

Vidare diskuterar författaren hur den ekonomiska politiken bör utformas för att målsättningen skall kunna realiseras. Det handlar i huvudsak om hur stora inkomstskillnaderna bör vara mellan olika yrkesgrupper inom industrin för att behovet av arbetskraft skall tillfredsställas och för att landet skall vara fortsatt konkurrenskraftigt. Ohlsson tillägger dock att de primära mål som bör ligga i botten är arbete åt alla och en strävan mot jämn inkomstfördelning.

Slutligen diskuteras också hur en framtida regional fördelning av arbetstillfällena skall kunna se ut för att landet som helhet ska gynnas. Norrland som bas för delar av satsningen kapitalintensiv industriproduktion är ett av förslagen, då författaren menar att detta skulle bidra till ökad inflyttning av högkvalificerad arbetskraft i regionen och därmed minska risken för ”alltför kraftig utglesning”.³⁹

Sammanfattningsvis råder det ingen tvekan om att det är ”Det effektiva samhället” som står som ledstjärna i denna rapport. Det strukturella perspektivet dominerar helt på bekostnad av det individuella. Nationens ekonomiska välstånd är måttet på framgång och individerna är reducerade till arbetskraft som antas vara rörlig i enlighet med makroekonomiska modeller. Den teknologiska utvecklingen är en nyckelfaktor för den kapitalintensiva industris framgång som man ser som nödvändig för att landets utveckling skall te sig fortsatt positiv med makroekonomiska mått mätt. Det tycks som rapporten i viss mån drivs av en oro att Sverige håller på att förlora sitt försprång i ekonomisk välfärd.

Samtidigt visar de många antagandena och begränsningarna som görs i rapporten på hur oerhört stort och komplext det område man ger sig i kast med egentligen är. Detta är en observation som återkommer i övriga rapporter från 1970-talets arbetslivsprojekt - för övrigt

³⁶ Ibid. s. 3.

³⁷ Ibid. s 37.

³⁸ Ibid. s 40.

³⁹ Ibid. s 46.

kanske den enda gemensamma nämnare som går att hitta mellan dem. Att de tre dimensionerna som talades om i programpresentationen skulle gå att sammanföra till en helhet i en slutrapport är kanske en omöjlig tanke, även förutsatt att rapportförfattarna gett uttryck för liknande ideologisk grundsyn. Det gör de nu inte.

DELRAPPORT II: OM ARBETE - EN STUDIE AV ARBETETS STÄLLNING I SKILDA SAMHÄLLEN

Rapport nummer två från projektet ”Arbetslivet i framtiden” är författad av Jan Karlsson vid Sociologiska Institutionen vid Göteborgs Universitet.⁴⁰ Det huvudsakliga syftet är att reda ut frågorna ”Vad är arbete?” samt ”Vad har arbete för mening?”⁴¹ Karlsson väljer att besvara frågan genom att ansluta sig till ett marxistiskt perspektiv och gör sedan en lång historisk tillbakablick på arbetets förhållande till övriga aktiviteter i människans liv i primitiva, antika, feodala och slutligen kapitalistiska samhällen. Vad gäller det kapitalistiska samhällssystemet behandlas två stadier i produktionssättet: skedet i samband med den industriella revolutionen och det (nuvarande) monopolkapitalistiska skedet.⁴²

Centralt för Karlssons analys är i vilken mån arbetet varit invävt i övriga aktiviteter alternativt segregerat från dem och Karlsson menar, marxistiskt rättroget, att en stegvis rörelse mot segregering mellan arbete och fritidsliv skett under historien, men att det stora steget tagits genom övergången till det kapitalistiska samhällssystemet. Han pekar också på hur vetenskapen avlöst religionen som arbetsgivarnas verktyg för att få ut största möjliga produktivitet ur arbetskraften. Taylorismen är då grundmodellen för effektivitet på vetenskaplig väg.

Den starka åtskillnaden mellan arbete och fritidsliv i modern tid får enligt Karlsson också konsekvenser för hur man hanterar arbetsmiljöproblem, sedan dessa först under senare år ens blivit en fråga i den allmänna debatten. Dålig arbetsmiljö *kompenseras* med mer fritid snarare än att man försöker reda ut problemen. Detta har enligt Karlsson varit linjen från såväl fackligt som politiskt håll. Ett annat sätt att kompensera snarare än att lösa problemen är att betala högre lön till dem med ofördelaktiga arbeten, lön som menas kunna öka möjligheterna till självförverkligande på fritiden.⁴³

Det är idén om att människan kan leva två olika liv, ett på arbetet och ett på fritiden, som enligt författaren måste avslöjas och upplösas. Arbete och fritid måste åter sammanvävas och

⁴⁰ Karlsson, Jan, *Om arbete – en studie av arbetets ställning i skilda samhällen*, Stockholm, 1978.

⁴¹ Ibid., förord.

⁴² Ibid. s. 43.

⁴³ Å andra sidan bör man enligt Karlsson iakttä stora misstänksamhet mot de försök att förbättra arbetsmiljön som görs av företagsledningar, då de sannolikt i grunden bara är försök att tjäna ännu mera pengar.

för att detta skall uppnås krävs en annan samhällstyp än den kapitalistiska. Arbete utfördes inom alla tidigare samhällstyper inom en liten grupp och hade som mål att tillfredsställa sociala behov. Man producerade för bruk, inte för utbyte och profit. Gruppen gjorde även annat än att arbeta tillsammans och en given distinktion mellan arbete och fritid sakades. Det var först i och med det kapitalistiska samhället som det, av vinstmaximeringsskäl, bildades två helt separata livssfärer och där lönearbetet avskiljdes från hemmet.⁴⁴

Gentemot denna tudelade livsform vill författaren ställa en helhetssyn ”där arbetet utgör den bestämmande delen i totaliteten människa”.⁴⁵ Arbetet är ju enligt marxistiskt synsätt den aktivitet genom vilken människan skapas som art och segregeringen av arbets- och fritidsliv är därför henne främmande som social och biologisk varelse. Arbete och fritid bör åter byggas samman till en meningsfull totalitet.⁴⁶ Och för att detta mål skall uppnås, måste ”[s]egregationens bakgrund – produktionens inriktning på profit och lönearbete [...] elimineras [...]”.⁴⁷

Hur skall då detta åstadkommas? Karlsson ansluter sig även här till den marxistiska teorin och pekar på kapitalismens inneboende motsättningar. Han menar att de materiella drivkrafterna kommer att nå en mättnadsprocess så snart grundläggande materiella behov är tillfredsställda varpå även andra drivkrafter måste aktiveras. De sociala och ideologiska drivkrafter det då blir tal om är av kollektiv art och framtidens företagsledare kan då komma att ”finna att de skaffat sig ett ovanligt svårskött pastorat”.⁴⁸

Analysen av rapporten i enlighet med Frängsmyrs idealtyper följer efter genomgången av den tredje delrapporten, då de båda rapporterna har många likheter.

DELRAPPORT III: ARBETE OCH FRITID

Den tredje och sista rapporten från 1970-talets arbetslivsprojekt är författad av Pär Urban Fryklindh och Sven Ove Johansson vid Institutionen för samhällsvetenskap respektive sociologi vid högskolan i Karlstad.⁴⁹ Också Fryklindh och Johansson anlägger ett explicit marxistiskt perspektiv och rapporten kan på flera sätt sägas ta vid där Karlssons rapport slutar. Författarna anger som rapportens syfte att skissera möjliga utvecklingslinjer för förhållandet mellan arbete och fritid och de gör ingen hemlighet av att de själva vill se ett närmande

⁴⁴ Ibid. s. 79.

⁴⁵ Ibid. s. 81.

⁴⁶ Ibid. s. 81, s.88.

⁴⁷ Ibid. s. 89.

⁴⁸ Ibid. s.89.

⁴⁹ Fryklindh, Pär Urban och Johansson, Sven Ove, *Arbete och fritid – Den lekande människan – en framtidsdröm som blir verklighet?*, Stockholm, 1978.

mellan de båda sfärerna: ”Arbete och liv går in i varandra och sammanblandas till ett socialt liv”.⁵⁰ Man önskar alltså se ”[f]ramtiden som ’lek’!”, detta då [l]eken står för människans mångsidighet, hennes förmåga att skapa, förnya, fantisera, producera, upptäcka, känna, älska, tänka, återskapa...”⁵¹

Fryklindh och Johansson utstakar två möjliga framtidsvägar för förhållandet mellan arbete och fritid, där de själva alltså tydligt förespråkar den sistnämnda: 1) En fortsatt skärpning av den nuvarande tudelningen, två världar som trots segregeringen reglerar varandra. 2) Ett närmande mellan ökad fritid under arbetstiden och kollektiva aktiviteter under den fria tiden. ”Framtiden som ’lek’!”

Anslaget är detsamma som i Karlssons rapport, d v s arbetet ses som livets fundament. Förvanskas arbetet förvanskas allt:

Är inte arbetet genuint mänskligt – ja då är heller inte leken genuin. Fritidens lekar idag är arbetslivets speglar - manipulerade, bestämda utifrån, lönsamma.⁵²

För att livet åter skall bli meningsfullt krävs att människans aktiviteter binds till den sociala verkligheten. Det är för författarna lika naturligt för människan att leka som att arbeta och i en genuin mänsklig situation är arbetet och leken livet. Fryklindh och Johansson medger att ett samhälle där detta varit möjligt nog inte existerat i verkligheten, men de använder idén som en modellsituation utifrån vilken de formulerar sina tankar.⁵³

Delar av rapportens argument bygger på sociologen David Riesman som i klassikern *Den ensamma massan* talar om hur människan genom kapitalismen förlorat den kompetens i sitt arbete som vi behöver för att vara hela människor. Som en följd av detta har vi även förlorat vår kompetens att leka.⁵⁴ Idag erbjuds vi enligt författarna endast ställföreträdande kompetens, dels genom konsumtionskulturen, där vi kan köpa leken i färdiga paket, dels genom välfärdsstaten vars fritidspedagoger och andra måste lära barn att leka på ett kompetent och organiserat sätt.⁵⁵

Inom samtida samhällsvetenskap och politik finns enligt Fryklindh och Johansson två konkurrerande uppfattningar om hur det framtida tidsförhållandet mellan arbete och fritid/lek ska se ut, uppfattningar som kan sägas uttrycka två möjliga framtider. Enligt det första

⁵⁰ Ibid, förord.

⁵¹ Ibid., förord.

⁵² Ibid. s. 1

⁵³ Ibid. s. 3

⁵⁴ Ibid. s 6-7

⁵⁵ Ibid. s 8-9.

synsättet kommer ett visst mått av ekonomiskt arbete alltid att vara nödvändigt, även om automation och en eventuell begränsning av konsumtionsbegären kan minska kraven. Den personliga kompetensen inom arbetet anses inte behöva återupprättas, utan leksfären ska få expandera tidsmässigt. Det egentliga livet förvisas på detta sätt till fritiden och privatsfären.

Enligt det alternativa synsättet går istället vägen till lek/fritid genom arbete och produktion. Ändringar där ändrar samhällets historiska konstruktion och ”en ny epok tar vid”.⁵⁶ Produktionens inriktning och resultat måste förändras och omfördelas och specialiseringen måste brytas – först då bryts förutsättningarna för en social uppdelning mellan en kollektiverad samhällssfär o en privatiserad egenlivssfär.⁵⁷

Författarna menar att den moderna människan med teknikens hjälp sökt utplåna naturens normalrytm, dock utan att helt lyckas: ”Snön lägger sig också utanför fabrikernas och datacentralernas fönster...”⁵⁸ I den utopiska vision man målar upp har människan tvärtom insett att hon är ”naturfödd” och att hon genom sitt biologiska ursprung är underordnad naturens egen livscykel: ”Ungdom följer på barndom och ålderdomen föregår livets slut.”⁵⁹ Här lever människan i samklang med naturen.

Hur skall då framtiden kunna komma att gestalta sig som författarna önskar? Här skiljer man sig något från Karlsson, då man istället för att tryggt förlita sig till att det kapitalistiska systemet skall krossas av sina inre motsättningar, alltså lämnar öppet för två olika utvecklingsscenarier. Uppfattningen är att man står inför ett nära förstående vägval mellan de båda alternativen.

Det första alternativet benämns av författarna ”Konsumtionskultur och icke-kompetens – det ansvarslösa alternativet”.⁶⁰ Här konsolideras det kapitalistiska samhället på global nivå, med allt större företag, monopol och centralstyrning som följd. En ekonomisk-politisk elit styr utvecklingen och den stora massan befinner sig helt utanför den demokratiska processen. Kraven på alltmer högeffektiv produktion ökar ständigt och den kvardröjande naturliga rytmen i samhället dör bort, på arbetsmarknaden skapas ett A- respektive ett B-lag och allt fler blir helt utslagna. Konsumentrollen växer och utvecklas till individens enda kontakt med samhället och allt fler områden ställs under konsumtionens tvång. Landsbygden blir fritidsbygd där konsumerande turister drar runt några veckor om året och på veckosluten. Satsningen på privatlivet fortsätter vilket för med sig energislöseri och isolering. I detta

⁵⁶ Ibid. s. 13.

⁵⁷ Ibid. s. 13-14.

⁵⁸ Ibid. s. 77.

⁵⁹ Ibid. s. 76.

⁶⁰ Ibid. s. 108-122.

samhälle kan en egen hemdataterminal bli lika nödvändig som telefonen. Ojämligheten fördjupas.

Den naturliga sociala helheten av arbete – fritid, samhällsfär – privatsfär fortsätter alltså att uppdelas i detta samhälle och livets hela mening måste förläggas till fritiden. Fritiden måste på den ökade rationaliseringen dessutom inlemmas allt hårdare inom produktionssystemets ramar, men systemet bygger på att detta inte upptäcks av människorna. Detta åstadkoms bland annat genom att fritiden allt mer förläggs i block, såsom förlängd ungdomstid, sabbatsår o dyl.

I detta ”ansvarslösa” samhälle är det rationellt att fly med hjälp av droger och inställningen till exempelvis alkohol och psykofarmaka, liksom till olika former av terapier och religioner, är sannolikt relativt tolerant. Här frodas sekterna.

Slutsatsen av alltsammans är mer än tydlig: Icke-kompetens i arbetet kan inte kompenseras med kompetens i det övriga livet – förvrängs arbetet förvrängs hela livet.

Det andra utvecklingsscenariot kallas ”Fundamenten i en annan kultur – det arbetsamma alternativet”.⁶¹ Beskrivningen av detta samhälle är betydligt mindre detaljrik och konkret än av det förra, men det rör sig alltså om ett samhälle där arbete och lek går samman i en helhet och där människor genom dessa aktiviteter tillåts uttrycka sin egenart. Författarna ägnar dock mer utrymme åt att spekulera i hur man skall vända utvecklingen i denna riktning. De tycks mena att man inte ska vänta sig några våldsamma omstörtningar av den rådande strukturen, utan att trenderna snarare kan brytas ”genom att ”sprickor” uppstår i den nuvarande strukturen och andra alternativ visar sig”.⁶²

När det gäller frågan *vilka* som skall gå före och vända trenden menar man att ”[f]ramtidens aktörer måste vara sociala rörelser som kan slå en bro mellan privatlivets individuella handlingar och samhällets kollektiva handlingar.”⁶³ Här antas redan existerande politiska partier, fackliga organisationer, folkrörelser och grupper som startar som enfrågerörelser (inom exempelvis miljöområdet) vara tänkbara framtida aktörer. Ombyggnation av den fysiska boendemiljön i syfte att underlätta grannskapskontakter ses som en möjlig ”trigger” till aktivitet, liksom satsningar på ökad stycke-fritid snarare än blockfritid. Olika typer av konsumentaktioner, som t e x att flera hushåll delar på en bil, en grill eller kanske en dammsugare, ses som en metod med stor potential att ge ringar-på-vattnet-effekter.

⁶¹ Ibid. s. 123-138.

⁶² Ibid. s.107.

⁶³ Ibid. s. 132.

I tillägg till ovanstående finns kanske trots allt även en svag förhoppning om att systemet är på väg att driva sig självt mot sin undergång:

Ju mera avancerat ett samhälle byggt på knapphet och orättvis rikedomsfördelning blir desto större blir sannolikheten att utformandet av seriösa, realistiska och alternativa framtider inleds. Denna utformning sker emellanåt genom övertänt o långsiktigt inriktad reformpolitik. I den västerländska typen av samhälle sker förmodligen utformandet betydligt oftare genom relativt omedvetna handlingar, åtminstone i ett inledningsskede. I de västerländska samhällena initieras också utformningen – medveten eller omedveten – av ekonomiska, sociala och ekologiska kriser.⁶⁴

Det bör inte råda någon tvivel om att författarna till de två senare rapporterna har visioner om ”Det goda livet” snarare än ”Det effektiva samhället”. Människan skall ges möjlighet att leva ett genuint och självförverkligande liv och detta gör hon bäst i samklang med naturen. Individen sätts före staten och någon form av direktdemokrati framför elitstyret. Landsbygden tycks ge bättre förutsättningar för det goda livet än staden. Den pessimistiska synen på den historiska utvecklingen öppnar för tecknandet av ett utopiskt alternativ.

1980-TALET: VARDAGEN OCH VÄRLDEN

PROGRAMPRESENTATION

I *Framtider* nr 3 1983 presenteras planerna för projektet *Vardagen och Världen – om framtidens livsmönster och produktionens organisation* för första gången. Man väljer denna gång att gå ut med informationen i god tid innan arbetet med projektet är tänkt att starta, detta då man ”gärna vill ha in synpunkter och nå kontakt med intresserade”.⁶⁵ Också i denna programpresentation målas situationen av en brytningstid upp, om än i något annorlunda termer än i 1970-talets projekt.

I presentationen utgår man ifrån ett antal motstridiga drag i den allmänna debatten om arbetsliv och vardagsliv. Det gäller för det första huruvida arbetslösheten kommer att öka i och med pågående produktionsförändringar, eller om tvärtom arbetskraften inte kommer att räcka till för att försörja det växande antal som inte arbetar. En annan motsättning gäller huruvida ändrade familjemönster påkallar större offentliga utgifter för bland annat barnbidrag, bidragsförskott och stöd till äldre, eller om en neddragning av de statliga utgifterna och sanering av statens finanser tvärtom är viktigare.

⁶⁴ Ibid. s. 123.

⁶⁵ *Framtider*, nr 3, 1983, s. 1.

Man menar sig också se paradoxer i samhällets ”stämningssläge”. Å ena sidan tycks det, som man uttrycker det, som om ”allting flyter” d v s att ”traditionella sociala och politiska föreställningar inte längre tycks vara giltiga”.⁶⁶ En sådan stämning får till följd att många känner sig främmande och identifikationsproblem uppstår. Å andra sidan finns det också uppfattningar om ett ”överbestämt och låst samhälle”. Det ökade omvärldsberoendet som begränsar vårt handlingsutrymme kan vara en av orsakerna till denna stämning, men också familjernas växande beroende av den offentliga sektorns service (som en konsekvens av tvåförsörjarfamiljen). Lägg till detta ansträngda offentliga finanser och en stämning av att ”allt är bundet” kan bli resultatet.

Ett problem man särskilt vill uppmärksamma i presentationen är att produktionens och reproduktionens krafter inte längre tycks dra åt samma håll. Produktionen kräver ständigt ny teknik samtidigt som behovet av arbetskraft minskar. Den arbetskraft som dock behövs förutsätts vara alltmer rörlig. Reproduktionen däremot, kräver mer offentlig service och blir som en följd av mer komplexa familjesituationer allt mindre rörlig. I tillägg till detta gör de låga födelsetalen att den offentliga sektorn i längden kommer att få ökade svårigheter att försörja den del av befolkningen som inte förvärvsarbetar.

En följd av samhällsproblemen är enligt författarna att nostalgiska stämningar frodas och lyfts fram som visioner för framtiden: man pekar bland annat på 1950-talets familjemönster, 1960-talets planeringstänkande och 1930-talets folkhem.⁶⁷ I detta läge ser man det som en angelägen uppgift för en ny framtidsstudie att bidra till debatten, detta för att förhindra ohållbar nostalgi alternativt handlingsförlamning. Man vill framför allt bidra med det helhetsperspektiv som man tycker saknas i den samtida debatten och menar att en bred sammansättning av projektgruppen kan skapa ”ett konstruktivt motsatsförhållande mellan olika sätt att se problembilden [som] kan bli fruktbart och leda till helt nya insikter om industrisamhällets grundläggande problem”.⁶⁸ En brett sammansatt grupp förväntas också kunna bidra med ”kvalitativt nya sätt att se problematiken och kvalitativt nya förslag till lösningar”.⁶⁹ Den planerade framtidsstudien måste ”försöka nå under ytan på de välkända ekonomiska realiteterna, utan att samtidigt snäva in undersökningsområdet”.⁷⁰

Det är onekligen ett mycket stort fält man söker greppa över med framtidsstudien– från familjelivets vardagsvillkor via den offentliga sektorns och transfereringssystemens

⁶⁶ Ibid. s. 1.

⁶⁷ Ibid. s. 3.

⁶⁸ Ibid. s. 4.

⁶⁹ Ibid. s. 4.

⁷⁰ Ibid. s. 4.

utformning och produktionens organisation till den internationella ekonomins krav. Någon postmodernt influerad inställning om att skriva mindre berättelser har man alltså inte influerats av. Men har den nya forskningsgruppen då inte lärt sig något av 1970-talets misslyckande med att formulera en från projektet gemensam slutrapport? Kanske kan betoningen på fruktbarheten i en brett sammansatt grupp med olika perspektiv tolkas som något av en ”besvärjelse” mot att man åter skall stöta på oöverstigliga hinder i samarbetet. Man skall också minnas att de marxistiska teorier som hade ett så omfattande grepp om samhällsvetenskaperna under 1970-talet och som sannolikt utgjorde en särskild risk för stora motsättningar, nu under 1980-talet mer eller mindre raderats från agendan.

De perspektiv som skall vara företrädda i studien är ett ekonomiskt, ett socialpsykologiskt ett tekniskt-organisatoriskt samt ett historiskt-antropologiskt.⁷¹ Man betonar vikten av såväl rumslig som känslomässig och intellektuellt fungerande helhet för att nå ett gott resultat.

I nr 1 1986 av tidskriften *Framtider* ges en uppdaterad programpresentation av projektet *Vardagen och världen*. Resonemanget om att stå i en brytningstid har nu ytterligare skärpts och man förefaller mer kritisk till samhällets utveckling som helhet (om än inte i marxistiska termer).⁷² Det uppdrivna tempot i industrin kritiserar och exportframgångar beskrivs som tveksamma glädjeämnen, detta eftersom de inte tycks komma de ”vanliga” människorna till dels. Tvärtom menar man, tycks reallönerna sjunka, delvis eftersom industrin inte längre har behov av köpstarka konsumenter – den inhemska marknaden är ju mättad och allt fler varor går på export. Slutsatsen är att ”om inget annat görs befinner vi oss på väg mot ett superindustriellt samhälle med högteknologi använd för export och med lönerna nedpressade för att behålla konkurrenskraft.” Också vardagslivet i det superindustriella Sverige kan bli ännu mera uppskruvat hetsigt, splittrat och stressigt. Inte bara jobbet utan även hemmalivet blir ”jobbigt”. Men, säger man, det finns alternativ – ”mera rofyllda relationer med tid för samvaro och utveckling och där arbetstiden förkortats rejält”. De två olika möjliga framtiderna inom produktions- och reproduktionslivet utvecklas under namnen ”Turbo-Sverige” med familjebilden ”Snabb-familjen” respektive ”Vigör-Sverige” med ”Den förlängda familjen”. Det rör sig om tänkta framtidsbilder år 2020.⁷³

I ”Turbo-Sverige” står industrin och exportframgångarna i centrum, samtidigt som importen av varor är omfattande. Det är de stora företagen med helautomatiska produktionskedjor som dominerar medan de mindre utkonkurreras. Arbetena är visserligen

⁷¹ Ibid. s.3.

⁷² *Framtider*, nr 1, 1986, s. 1, s. 4-7.

⁷³ Ibid. s.1, s. 6-7.

rutinmässiga men det är trots allt människor som måste övervaka och hitta eventuella fel i produktionen, vilket skapar stress. Denna stress tar människorna med sig hem till familjen och hemmet har alltmer kommit att likna en flygplats där medlemmarna tillfälligt landar - detta är "Snabb-familjen". Eftersom levnadsstandarden har minskat måste man också dryga ut kassan med egna arbetsinsatser såsom att baka bröd och koka egen sylt. Vinnare på arbetsmarknaden är de barnlösa som har mer energi över för arbetslivet än de sönderstressade föräldrarna. Barnafödandet minskar.

I det alternativa Vigör-Sverige "försöker man dra nytta av och styra tekniken istället för tvärtom".⁷⁴ Industrins överskott används till en inkomstgaranti. Kvalitén på livsmedlen är viktig och man satsar på en blandning av små- och storskalig produktion. Arbetstiden förkortas och flexitid där även föreningsaktivitet och ideellt arbete kan ingå har införts. Man får då mer tid till mänsklig samvaro. I "Den förlängda familjen" ryms flera generationer och här finns en koppling mellan familjeband och livslång vänskap. Man är mera öppen mot grannar och mot andras barn och kanske förekommer fadderskap för gamla samt för flyktingar och invandrare. Man lyfter också in lite utrymme för fri kärlek i bilden, då man menar att "tillfälliga utflykter till andra passioner tillåts, men oftast återkommer den förälskade efter en tid till sitt 'livsprojekt'".⁷⁵

Programförfattarna poängterar att en blandning mellan de båda typerna av samhällen kanske är den mest sannolika utvecklingen, men att proportionerna i denna blandning bör bli ett ämne för debatt.

Här ställs alltså spänningarna mellan produktion och reproduktion, mellan "Det effektiva samhället" och "Det goda livet" i absolut fokus för framtidsstudierna. Det råder dock ingen tvekan om att programförfattarna lutar åt visionen om "Det goda livet". Hur ser det då ut i projektets slutrapport?

SLUTRAPPORT: SVERIGE SÖKER SIN VÄG

Sverige söker sin väg kom ut 1987 som slutrapport för projektet "Vardagen och världen". Rapporten är författad av historikern David Gaunt.⁷⁶ Jag kommer i min analys att koncentrera mig på de kapitel i slutrapporten som berör arbetslivet och fritiden i mera konkret mening, vilket innebär kapitel 8, *Framtidens arbetsliv*, kapitel 9, *Arbete och familj* samt det avslutande

⁷⁴ Ibid. s. 7.

⁷⁵ Ibid. s. 7.

⁷⁶ Utöver slutrapporten resulterade projektet i tre delrapporter: *Vardag varthän? – 24 samtal om idag och i morgon, Produktion och familj – vägval inför 2000-talet*, samt *Omåttliga önsknings, måttliga framsteg – kvinnor i dagens och morgondagens samhälle*.

kapitel 13, *Vardagen och världen*. Alla kapitel ingår dock i källmaterialet och hänvisningar till andra kapitel än de nämnda förekommer därför.

Inledningsvis i kapitlet om framtidens arbetsliv konstaterar man att arbetslivet är den mest föränderliga delen av vardagslivet, där nyheterna dessutom ofta tycks komma ”på trots” utan att vanliga människor ”varit med och bestämt”.⁷⁷ Då det som en följd av detta visat sig ganska fruktlöst att ”gissa om antalet robotar o arbetsdagens längd några decennier fram i tiden” vill man istället ägna kapitlet åt ”saker som är viktigare”.⁷⁸ Detta innebär ett socialpsykologiskt perspektiv där man diskuterar hur människor kommer att fungera och trivas i de situationer som förutspås präglade morgondagens arbetsliv. I botten ligger då en uppfattning om att människan har en stabil natur och att det endast är hennes omgivning som förändras. Som viktiga kännetecken på morgondagens arbetsliv anger man automatiserade processer samt ökade krav på flexibilitet. Teknikens sårbarhet är ett genomgående tema i kapitlet, liksom en strävan att återupprätta den mänskliga kapaciteten, som man menar fått alltför dåligt rykte till följd av en övertro till tekniken. Maskinsystemen förväntas också vidareutvecklas i riktning mot allt mer sårbarhet i takt med att kraven på flexibilitet ökar.⁷⁹

Författaren ser det som en viktig uppgift att bryta den trend han ser mot mindre krav på arbetarens kunskaper i vardagssituationen i kombination med höga krav på kompetens och krishantering vid akut uppkomna tillstånd. Att plötsligt växla över från monoton och en känsla av brist på kontroll till akut och kreativ krislösning passar enligt stressforskning människan dåligt - hon försätts i en situation av chock och arbetssituation skapar så kallad teknostress.⁸⁰

En lösning på den problematiska utvecklingen kan enligt Gaunt vara att ”återigen öka arbetarnas engagemang i produktionen under vardaglig drift”. Arbetarna ska göras ”mer jämställda med datorerna”.⁸¹ Arbetet bör också göras mindre specialiserat så att de anställda har ”överblick över och förståelse för hela processen för att snabbt kunna lösa oanade fel”.⁸²

Maskinkonstruktionerna kommer alltid att vara ofullkomliga och därför måste arbetarna sätta sig in i samtliga de apparater som finns i fabriken.⁸³

⁷⁷ Gaunt, David, *Sverige söker sin väg*, Stockholm, 1987, s. 107.

⁷⁸ Ibid. s. 107.

⁷⁹ Ibid. s. 109.

⁸⁰ Ibid. s. 110.

⁸¹ Ibid. s. 110.

⁸² Ibid. s. 111.

⁸³ Ibid. s. 111.

Flexibilitet var ett nytt modeord på 1980-talets arbetsmarknad och här ger författaren uttryck för en kluven inställning. Han välkomnar alltså visserligen en utveckling där specialiseringen är på reträtt, men menar att värdet av växlande arbetsuppgifter och uppmuntran till kreativitet samtidigt måste vägas mot risken för ”ständig spänning inför kommande eller väntade problem”.⁸⁴ Flexibilitet kan ju för övrigt användas i en mängd betydelser och man vill i rapporten varna för utvecklingstendensen mot en kärnarbetskraft med goda villkor plus ett antal ”flexibla” reservarméer som kopplas in vid behov.⁸⁵

1980-talet var också det decennium när teorier om det postindustriella samhället slog igenom på allvar. För dessa har författaren dock inte mycket till övers:

Inga av dessa framtidsidéer går fria från invändningar. Ibland är de direkt ologiska, ibland är de partsinlagor av någon som har intresse av att styra utvecklingen längs en bestämd väg, ibland är de beskrivningar av något som redan har hänt, ibland är de ideologiska önsketänkanden.⁸⁶

Överlag anses teorierna vila ”på en bräcklig grund” och Gaunt ifrågasätter att de tendenser som blåses upp till alltför stora dimensioner verkligen innehåller tillräckligt mycket för att ”berättiga talet om en ny dagordning för samhället”.⁸⁷ Han är också mycket kritisk till den determinism som teorierna som regel innebär där för det första den teknologiska utvecklingen ses som avgörande för alla andra aspekter av tillvaron och där för det andra människan totalt saknar möjligheter att stå emot utvecklingen och påverka sin egen framtid.⁸⁸

Ett av de postindustriella verk som görs till föremål för skarp kritik är Åke E Anderssons *Kreativitet – Storstadens framtid*. Anderssons tes är att kreativa storstadsmiljöer kommer att spela en nyckelroll i det framtida postindustriella samhället och att resurserna därför bör läggas på att underlätta framför allt Storstockholms möjligheter att hävda sig i den internationella konkurrensen. Enligt slutrapportens författare innebär Anderssons deterministiska förutsägelser om den framtida samhällsstrukturen såväl ”avfuturaisering av framtiden” som ”avhistorisering av det förflutna”.⁸⁹ Kritiken av Andersson är intressant då han kom att bli nästa chef för Institutet för framtidsstudier och vi kommer tillbaka till hans teser om framtiden i avsnittet om 1990-talets studier om framtidens arbete och fritidsliv.

⁸⁴ Ibid. s. 122.

⁸⁵ Ibid. s. 123.

⁸⁶ Ibid. s. 8.

⁸⁷ Ibid. s. 25, s. 28

⁸⁸ Ibid. s. 31.

⁸⁹ Ibid. s. 30.

I kapitlet om framtidens arbete och familj konstaterar man att familjen, liksom den traditionella industrin har överlevt 1970-talets krisår. Man pekar också på en ömsesidig bundenhet mellan de båda sfärerna där den enas styrka innebär den andras relativa svaghet, men där rollerna växlar över tid. Under 1970-talet, när såväl staten som näringslivet tillfälligt tappade i maktställning, trädde istället familjen och släkten in som ”nyckel i den dolda ekonomin”:

Familjen visade sig ha en slumrande styrka och potential på just de områden där välfärdsstaten försökte omyndigförklara den – i att skaffa jobb, att förmedla pengar, att producera och fördela nödvändiga varor, att ta hand om vårdbehövande.⁹⁰

Lyftet för familjen skedde dock enligt författaren till priset av många överansträngda och utarbetade föräldrar, varför slutsatsen är att familjen troligen inte går lika starkt ur krisen som industrin senare visade sig göra.⁹¹ Förhållandet mellan familjen och arbetet i det samtida samhället beskrivs vidare i termer av ett ”kallt krig” där idealen i de olika sfärerna krockar och där det blir svårt att få tid och ork att räcka till. Även om inga mer konkreta förslag till åtgärder presenteras framstår det som att man förespråkar en anpassning av arbetslivet för att bättre kunna kombineras med livet i familjen: ”Lönetarbetet har hittills organiserats som att familjerna och deras behov inte existerade”. Man påpekar dock att en återgång till ”hemmafrusamhället” inte vore en önskvärd lösning, då studier har visat att hemarbetet är såväl monotont som stressigt och ensamt och därmed skadligt för den psykiska hälsan.⁹² Tydligt rapporten igenom är också en skeptisk inställning till samhällets allt snabbare utvecklingstempo:

För inte så länge sedan ansågs den moderna människans främsta karaktärsdrag vara rörlighet i betydelsen att byta samhällsklass eller flytta till nya orter. Numera förs ett annat övergripande begrepp fram – flexibilitet – som inte bara innebär beredskap för geografiska och sociala förändringar, utan även inbegriper förmågan att uthärda att åka berg och dalbana i sitt liv; att stå ut med upp- och nedgång i lön, återkommande omskolning, återkommande flyttning. Allt tycks vara tillrättalagt för att samhället skall fortsätta sin förvandling i än högre takt än hittills. Men vem vet egentligen? Hur kan man mäta? Och det är en gnagande tanke – tänk om människan inte alls ändrar sig utan har förblivit densamma? Tänk om bara kringverket – samhällets form, ideologier,

⁹⁰ Ibid. s. 128.

⁹¹ Ibid. s. 128.

⁹² Ibid. s. 132.

produktionssätt, offentliga institutioner, maskinerna – har omdanats, medan människorna inte förändrats.⁹³

Även i diskussionen om det allt snabbare tempot hämtar man stöd i psykologisk forskning som visat att den uppdrivna hastigheten riskerar leda till allt från nervös utmattning och nervsjukdomar till magbesvär, cancer och hjärtinfarkt. Man förnekar visserligen att människan av naturen skulle vara avogt inställd till förändringar – tvärtom är hon nyfiken och vill lära sig nya saker. Men, hon behöver känna att hon har sitt liv och sitt öde under kontroll och i någon mån kunna förutse vad som kommer att hända henne:

Att förstå sin egen plats i världen, att känna sig vara herre över sitt eget öde, att någorlunda kunna förutse handlingar och deras konsekvenser, att ha känslan av att kunna påverka sin omgivning, allt detta är viktiga behov för människan.⁹⁴

Författarens slutsats blir att samhället måste vara uppbyggt så det medger kontroll över den egna vardagsverkligheten och i förlängningen även över samhället i stort. Kontroll innebär då både att kunna se in i den omedelbara framtiden och att kunna handla för att uppnå framtida mål. Som det uttrycks skall varje människa ges möjlighet att vara sin egen framtidsforskare. Förslagen på hur detta skall uppnås är knappast konkreta, men Gaunt är inne på att den skarpa uppdelning av det trygga vardagslivet och den stora, snabbt och utom kontroll föränderliga världen utanför som vi lever med måste brytas. Bilden om att Historien med stort H skrivs utom den lilla människans räckhåll måste övervinnas och våra tankar om den stora världens framtid måste tillåtas hämta sin grund i vårt av kontinuitet präglade vardagsliv.

Sammanfattningsvis är den spänning mellan ”Det effektiva samhället” och ”Det goda livet” som det talas om i 1980-talets programpresentationer tydlig genom hela slutrapporten. Författaren ger uttryck för en kritisk inställning till det högteknologiska samhället och rapporten drivs av en vilja att bättre anpassa arbetslivet till individernas psykiska struktur och hennes psykologiska behov. I den mån förhållandet stat- individ problematiseras vill författaren värna individen.

Den något reserverade hållningen till det högteknologiska samhället är något författaren anser sig dela med de breda folklagren: ”Det finns ett fåtal optimister som bara ser till det goda i teknologisk förändring. Men de är inte många. Vanligare är att tro att ny teknologi orsakar stora problem, men att vi skulle ha ännu värre problem om vi inte utnyttjade den nya

⁹³ Ibid. s. 176-77

⁹⁴ Ibid. s. 181

tekniken.”⁹⁵ Från att ha haft en övertro till tekniken menar Gaunt att allt fler börjat inse att det ju ändå är människan som skapat systemen och att det är hennes kunskap som ligger nedlagd i dem. Dessutom har insikten vuxit att ”...en maskin aldrig [kan] bli så flexibel som människan är av naturen”.⁹⁶ Dags alltså att åter uppvärdera de mänskliga funktionerna. Samtidigt menar man att högteknologiska förändringar på det hela taget varit mindre dramatiska än vad som tidigare förutspåts. Text har datoriseringen inte överlag orsakat en ökning av arbetslösheten.⁹⁷

I kritiken mot hur arbetslivet i det högteknologiska samhället är uppbyggt dröjer sig vissa marxistiska influenser, exempelvis i form av alienationsbegreppet, kvar som fläckar i texten: ”Istället för att befrämja endräkt mellan människor underblåser ny teknik alienation och skapar en latent explosiv situation”.⁹⁸ Det tycks dock på det hela taget inte som författaren själv tror på vare sig en våldsammare omstörtning av samhällssystemet eller ens en mer försiktig utveckling mot en radikalt ny ordning. Borta är de mer storslagna utopiska visionerna från 70-talets rapporter och diskussionen stannar vid hur livet i det högteknologiska samhället ska bli så drägligt som möjligt för människan. Man kan alltså uttrycka det som att 1980-talets slutrapport behandlar ”Det goda livet” inom ramarna för ”Det effektiva samhället”. Huruvida avsaknaden av formulerade alternativ ska tolkas som en medveten acceptans av det högteknologiska samhällets ramar eller snarare som en uppgivenhet inför det är svårare att avgöra, men kanske är författaren själv drabbad av den determinism han ogillar hos de postindustriella teoretikerna, om än betydligt mer motvilligt.

1990-TALET: FRAMTIDENS LIVSMÖNSTER OCH ARBETE

PROGRAMPRESENTATION

Den slutrapport som skall studeras för 1990-talet skiljer sig från 1980-talets, då den inte begränsar sig till att behandla ett projekt utan söker sammanfatta de viktigaste resultaten från Institutet som helhet under dess tio första verksamhetsår (1987-1997). Dessa tio år sammanfaller också i stort sett med Åke E Anderssons period som chef för institutet och slutrapporten är författad av honom själv i samarbete med vetenskapsjournalisten Peter Sylwan. På grund av detta upplägg väljer jag här att presentera delar ur programpresentationerna från såväl 1988 som 1994.

I *Framtider* nr 3, 1988 presenteras verksamhetsplanen för de kommande åren. Institutets verksamhet skall nu delas in i ”eviga” respektive ”tidsbundna” problem där de förstnämnda

⁹⁵ Ibid. s. 113.

⁹⁶ Ibid. s. 114.

⁹⁷ Ibid. s. 118-119.

⁹⁸ Ibid. s. 113.

bland annat inbegriper framtidsstudiernas teori och metod samt värderingsfrågor, medan de andra delas upp i tre större projekt om ”Miljö och hälsa”, ”Internationell och global utveckling” samt ”Svenskt arbete och liv”. Inom det samlade projektet svenskt arbete liv ingår i sin tur en rad mindre projekt såsom ”Folkrörelserna och framtiden” (ett projekt övertaget från Sekretariatet för framtidsstudier), ”Vår framtida kulturhistoria” samt projektet ”Framtidens arbetsliv”.⁹⁹

I programpresentationen för projektet ”Framtidens arbetsliv” slås nu genast fast att ”[i]ndustrisamhället i dess traditionella bemärkelse är under avveckling”.¹⁰⁰ Andelen sysselsatta inom varuproduktion och varuhantering sjunker och förutspås fortsätta göra så, medan andelen högutbildad arbetskraft stiger. Den framtida tillväxten antas därför främst komma från den del av arbetskraften som ”hanterar kunskaper och information”.¹⁰¹ Serviceyrkenas framtid anses dock mera osäker och menas främst bero av ”de offentliga utgifternas tillväxt och skattesystemets utformning”. Ytterligare en utveckling man förutspår i programskriften är kvinnornas ”kvalitativa emancipation”, med vilket menas att kvinnorna, efter att under de senaste decennierna ha inträtt på arbetsmarknadens lägre positioner, nu kommer att avancera i position och nå en yrkesfördelning mer lik männens.

Dessa förutspådda utvecklingar tillsammans leder enligt programförfattaren ”självfallet till ett långsiktigt behov av en ny institutionell struktur på arbetsmarknaden”.¹⁰² Projektet ”Framtidens arbetsliv” bör därför inriktas på en analys av denna nya struktur och dess behov av nya förhandlingsformer samt nya villkor för lönesättning, trygghet och arbetsmiljö. Till detta kommer en rad internationella aspekter som ”möjliga framtida flöden av emigranter och flyktingar liksom det växande internationella beroendet mellan arbetsmarknader till följd av fusioner och handel”.¹⁰³

I *Framtider* nr 4 1994 presenteras det nya forskningsprogram som skall löpa fram till år 2000.¹⁰⁴ Här fastslås fyra huvudområden för forskningen de kommande åren. Det är ”Framtidens livsmönster och arbete”, ”Det kreativa samhället”, ”Den uthålliga utvecklingens samhällen” samt ”Biosamhälle, hälsa och välfärd”. I övrigt är programmet relativt allmänt hållet. Där talas bland annat om de nya utmaningar Sverige ställs inför som en följd av den allt tilltagande globaliseringen. Inte minst har möjligheterna att bedriva traditionell finans- och penningpolitik minskat och man måste nu finna nya sätt att samarbeta internationellt

⁹⁹ *Framtider*, nr 3, 1988.

¹⁰⁰ *Ibid.* s. 14.

¹⁰¹ *Ibid.* s. 14.

¹⁰² *Ibid.* s. 14.

¹⁰³ *Ibid.* s. 14.

¹⁰⁴ *Framtider*, nr 4, 1994, s. 4-5.

kring den ekonomiska politiken, inte minst stabiliseringspolitiken. Man menar också att Sverige måste skapa bättre villkor för småföretag att växa, då det sannolikt är dessa som bäst kan garantera tillväxt i framtiden. Vad gäller den offentliga sektorn behövs dels analyser av hur effektiviteten kan ökas genom bättre utnyttjande av teknologiska och organisatoriska möjligheter, men också en diskussion om ”demokratins problem och möjligheter i det nya kunskaps- och kommunikationssamhället”.¹⁰⁵

Sammantaget är det ändå tydligt att fokus i såväl 1988 års som 1994 års forskningsprogram ligger på den strukturella nivån, eller om man så vill, systemnivån. Diskussionen förs aldrig i termer av att människorna själva och deras behov och önskningar skall (eller kan) styra utvecklingen. Inte heller konsekvenserna för människan av strukturförändringarna berörs i någon större utsträckning, även om möjligen den planerade studien om demokratins förändrade förutsättningar i det postindustriella samhället kan sägas beröra detta. Den teknologiska utvecklingen är den absoluta nyckelfaktorn i bestämningen av hur framtiden gestaltar sig. Lite tillspetsat kan man kanske säga att även detta projekt motiveras med att man står inför en brytningstid, men att det denna gång inte lämnas något utrymme för mänskliga val om vilken riktning framtiden skall ta.

SLUTRAPPORT: FRAMTIDENS ARBETE OCH LIV

Anderssons och Sylwans syfte med boken är framför allt av deskriptiv art. De vill ”...skapa förståelse för de teknologiska, ekonomiska och sociala krafter som tillsammans avgör den långsiktiga utvecklingen”.¹⁰⁶ I tillägg till detta vill de ge ”en beskrivning av den arena som nu växer fram globalt och i Sveriges omedelbara omvärld”.¹⁰⁷ Att leverera några ”enkla recept för styrningen av samhällets långsiktiga utveckling” är författarna dock inte ute efter.¹⁰⁸ Däremot finns i tillägg till ovanstående en vilja att ”avgränsa de framtida spel som är möjliga på den framväxande arenan och våra beslutsfattares framtida roller”.¹⁰⁹

Även om vi tidigare i såväl 70- som 80-talets projekt har stött på uppfattningen av att befinna sig i en brytningstid, så är denna här starkare än någonsin. Enligt författarna har vi ”hamnat i en utvecklingsfas där alla gamla tumregler för den goda politiken satts ur spel och där tron på framtiden om ständiga framsteg gått förlorad”.¹¹⁰ Men, menar man, ”i denna strukturella osäkerhet ligger troligen i själva verket de grundläggande förutsättningarna för en

¹⁰⁵ Ibid. s. 5.

¹⁰⁶ Andersson, Åke, E och Sylwan Peter, *Framtidens arbete och liv*, 1997, s 12.

¹⁰⁷ Ibid. s. 33-34.

¹⁰⁸ Ibid. s. 33.

¹⁰⁹ Ibid. s. 34.

¹¹⁰ Ibid. s. 33.

stor strukturomvandling med framväxten av nya företag, nya organisationer för det gemensamma livet och en ny ekonomisk utvecklingsfas...”.¹¹¹

Vi är enligt författarna på väg in i K-samhället – ett samhälle baserat på kunskap, kreativitet, kommunikation och kultur. Detta är ett samhälle där den ”kvantitativa tillväxten” förutspås bli mindre än i industrisamhället, men där däremot kommer råda en ”kvalitativ” ekonomisk utveckling, som ”på längre sikt säkert kommer att ge ett betydligt mera uthålligt och välfärdsbringande samhälle än det industrisamhälle, som de svenska regionerna nu lämnar bakom sig.”¹¹² Omställningen till det nya samhället kommer dock inledningsvis, vilket man menar att alla större omställningar gör, innebära ”stora sociala och ekonomiska obalanser”.¹¹³ Spänningar såväl kulturellt som socialt och ekonomiskt är att vänta.

I bokens första del ges en historisk beskrivning med fokus på ”Europas tre stora strukturomvandlingar” (under 1100-talet, 1500-talet samt under 1700-talet)¹¹⁴ Författarna vill här visa på att var och en av omvandlingarna haft likartade orsaker och konsekvenser. Bland annat har alla orsakats av ”en långsam men enveten utbyggnad av de infrastrukturella förutsättningarna för produktion, logistik och handel”.¹¹⁵ Varje logistisk revolution har också fått till följd ökad regional specialisering vilket i sin tur lett till tillväxt i städerna och städernas befolkning.

Den fjärde logistiska revolutionen, som följer samma mönster, pågår alltså under 1990-talet och inleddes enligt Andersson och Sylwan redan under 1970-talet, när mängden kunskap och information nedlagd i såväl varor som tjänster började växa. Industrisamhället kvantitativa tillväxt övergick sedan alltmer i kvalitativ utveckling, genom att komplexitet i produkterna alltmer ersatte åtgång av naturresurser.¹¹⁶ När det nya postindustriella samhället står i full blomning räknar man med att halva arbetskraften kommer att arbeta inom informations- och kunskapsyrken.¹¹⁷

Till skillnad från industrisamhällets styrda och hierarkiska arbetsliv kräver det postindustriella samhället självständighet och kommunikativ kompetens. Att sådana personliga egenskaper ökar i vikt kan enligt författarna innebära svårigheter att upprätthålla full sysselsättning och möjligheten till detta kommer bland annat att bero av arbetskraftens

¹¹¹ Ibid. s. 33.

¹¹² Ibid. s. 33.

¹¹³ Ibid. s. 33.

¹¹⁴ Ibid. s. 70-71.

¹¹⁵ Ibid. s. 70.

¹¹⁶ Ibid. s. 108

¹¹⁷ Ibid. s. 130.

utbildningsnivå, dess rörlighet och viljan till nyföretagande och nyanställningar.¹¹⁸ Även om företagen i det postindustriella samhället visserligen alltså måste tänka i termer av tillväxt och vinst, måste man också satsa mer långsiktigt och kvalitativt för att skapa utrymme för kreativitet och utveckling mot ökad komplexitet. Rent allmänt bör företagen enligt författarna ta till sig mer av konstens och vetenskapens kreativitet.¹¹⁹

Den pågående utvecklingen mot K-samhället medför att allt mer aktivitet koncentreras till regioner med goda infrastrukturella förutsättningar, såväl materiellt som immateriellt sett. Med detta menas goda miljöer för högre utbildning och kvalificerad forskning, stor tillgång till informationsteknologiska tjänster, närhet till större flygplats(er), motorvägar och snabbtåg samt tillgång till god kultur- fritids- och bostadsmiljöer.¹²⁰ Redan under 1990-talet kan man enligt författarna tala om K-samhällen på regional nivå. Dessa ligger strategiskt placerade i de nya globala nätverkens gemensamma knutpunkter och utgör ”världens nya centra för kunskapsuppbyggnad och industriell och kulturell kreativitet”.¹²¹

Den största europeiska K-regionen är enligt Andersson och Sylwan regionen kring universitetsstaden Cambridge, som enligt dem ”[i]nom loppet av tre decennier har [...] omvandlats från ett elfenbenstorn till ett centrum för högteknologisk industri och tillämpad teoretisk forskning”.¹²²

I Sverige identifieras ”fem K-regioner och en K-korridor” (Luleå-, Umeå-, Linköping-, Lund- och Göteborgsregionen samt Stockholm-Arlanda-Uppsala-korridoren) – detta på basis av statistik över befolknings- och sysselsättningstillväxt.¹²³ Författarna menar att viljan och förmågan att koncentrera de investeringsresurser som finns till dessa områden kan bli avgörande för strukturomvandlingens förlopp och därmed för Sveriges möjligheter att inta en fördelaktig position i morgondagens internationella konkurrens.¹²⁴

Andersson och Sylwan vill också lyfta fram Östersjöregionen som en framtida stor K-region med betydande potential. Här finns enligt dem goda förutsättningar vad gäller samtliga infrastrukturella faktorer av betydelse, men kanske särskilt vad gäller de kreativa och konstnärliga aspekterna. Man ser det därför som en speciellt lovande idé att söka integrera

¹¹⁸ Ibid. s. 407, s. 456.

¹¹⁹ Ibid. s. 135-136.

¹²⁰ Ibid. s. 268.

¹²¹ Ibid. s. 269.

¹²² Ibid. s. 272.

¹²³ Ibid. s. 274.

¹²⁴ Ibid. s. 282.

humanistisk forskning i regionen med de många betydelsefulla konstnärliga uttrycksformerna som här finns representerade (inom exempelvis balett, kammarmusik och teater).¹²⁵

Andersson och Sylwan knyter i boken också an till den omfattande forskning om värderingsförändringar i den svenska befolkningen som bedrevs vid Institutet under 1990-talet. En del av denna forskning var inspirerad av den amerikanske statsvetaren och sociologen Ronald Ingharts uppmärksammande arbete om en ny postmaterialistiskt värderingsstruktur och Institutets studier gav i hög grad stöd åt Ingharts tes även i Sverige. Yngre och mer välutbildade individer visade bland annat betydligt större tolerans mot avvikare samt tenderade att värdera självständighet och ansvarskänsla högt, medan äldre individer med lägre utbildning hade en strängare privatmoralisk inställning i frågor om exempelvis homosexualitet, skilsmässa och sexualmoral. Enligt författarna innebär detta sammantaget att vi ” [i] Sverige [...] tydligare än i de flesta länder [kan] skönja framväxten av postmaterialism.”¹²⁶

För att sammanfatta är resonemangen om hur framtiden formas radikalt annorlunda i 1990-talets slutrapport jämfört med övrigt här studerat material. All drivkraft till förändring ligger här på strukturell nivå, medan människornas möjligheter att själva forma sin framtida arbetsliv spelar en mycket nedtonad, för att inte säga obefintlig roll. Resonemangen om vad som utgör människans natur hanteras här inte i (social)psykologiska termer, utan utifrån ett biologiskt och nervfysiologiskt perspektiv där hjärnans kognitiva och kreativa förmågor förklaras ur ett evolutionsperspektiv. Analogier till djurens värld förekommer också.¹²⁷ Människans hjärna har alltså nått ett evolutionärt stadium där kreativitet på hög nivå är möjlig och således har hon kapacitet att fungera i det kommande K-samhället.

Även mänskliga värderingar ses här som oavkortat en produkt av strukturnivån, något som bland annat gör dagens individer mer benägna för kreativa yrken. Uppluckringen av det gamla agrara lokalsamhället och industriepokens klassamhälle skapar individer med självständighet och integritet, individer som lättare kan realisera sina personliga mål i den nya tidens tillfälliga och plattare organisationsformer.¹²⁸ Människans värderingar ses alltså enbart som en *effekt* av de strukturella förutsättningarna, snarare än som en bidragande orsak till hur samhället formeras:

¹²⁵ Ibid. s. 320.

¹²⁶ Ibid. s. 87.

¹²⁷ Ibid. s. 112.

¹²⁸ Ibid. s. 92-93.

Utgångspunkten för utvecklingen av nya värderingar är dels den allmänna inkomstnivån under individens uppväxt, som tillsammans med familjesituationen avgör konsumtionsmönstret och livsstilen, dels stora händelser med konsekvenser för individens syn på framtiden, dess möjligheter och osäkerheter.¹²⁹

Av ovanstående skulle man kanske tro att *Framtidens arbete och liv* kan inplaceras under ”Det effektiva samhället” i Frängsmyrs typologi, men så enkelt är det nu inte. För det första proklamerar ett tydligt brott med industrialismens ofta hänsynslösa förhållande till naturen. Även kravet på ständig tillväxt, som enligt filosofen Georg Henrik von Wright utgör det tydligaste kännetecknet på framstegstankens grepp om ett samhälle, anses vara en överspelad attityd.¹³⁰ (Här bör dock nämnas att författarnas förespråkande av ”kvalitativ tillväxt” genom ökad komplexitet inte är helt lättplacerat.) Den mycket stora teknikoptimismens till trots – det anses ju vara tekniken som driver hela den historiska utvecklingen – låter sig perspektivet alltså inte enkelt inplaceras i idealtypen ”Det effektiva samhället”. Men det är inte heller en vision om ”Det goda livet” de målar upp. Det rör sig knappast om utopiska förställningar om en bättre tillvaro där människan får förverkliga sitt sanna jag och leva i samklang med naturen. Framför allt rör sig inte diskussionen på visionsplanet, utan vad som snarare beskrivs är en determinerad utveckling på systemnivå som lämnar föga utrymme för mänskliga försök att forma framtiden.

SAMMANFATTNING

Syftet med uppsatsen var att med hjälp av Tore Frängsmyrs idealtyper över historie- och framtidssyner analysera innehållet i tre generationers svenska framtidsstudier om arbetsliv och fritid. Vilka värderingar om ett önskvärt samhälle finns i materialet? Kan idealen främst beskrivas i termer av det ”Det effektiva samhället” eller ”Det goda livet”? Vidare, i den mån postindustriella perspektiv finns företrädda, hur förhåller sig dessa till Frängsmyrs idealtyper? Det använda källmaterialet bestod av programpresentationer samt slutrapporter från projekten om arbetsliv och fritid under 1970- 1980- samt 1990-talet.

I programpresentationen till 1970-talets projekt ”Arbetslivet i framtiden” pekar valet av de tre undersökningsdimensionerna arbetslivet i makroperspektiv, arbetslivet inifrån samt arbete, familj och utbildning på en öppning mot analyser i termer av såväl ”Det effektiva samhället” som ”Det goda livet”. Det finns dock en dragning åt att sätta individen och hennes val i

¹²⁹ Ibid. s. 86-87.

¹³⁰ Se von Wright, Georg, Henrik, *Myten om framsteget*, Stockholm, 1993.

centrum även när det gäller makrofrågor som den eventuella övergången från ett varu- till ett tjänstesamhälle. Idén om att förändringar på makronivå ytterst genereras av enskilda individers fria val, har här tolkats som en tendens mot betoning av ”Det goda livet” snarare än ”Det effektiva samhället”.

Den initiala planen att sammanfoga delrapporterna från 1970-talets arbetslivsprojekt i en gemensam slutrapport gick i stöpet, varför de tre delrapporterna här fick utgöra källmaterial. Medan en av delrapporterna behandlar Sveriges exportkvot och möjliga sätt att öka denna för att säkerställa en god position i den internationella konkurrensen, är de övriga två författade på en explicit marxistisk grund och behandlar förhållandet mellan arbetsliv och fritid i det kapitalistiska samhället. Att bidragen svårligen kunde förenas inom gemensamma pärmar framstår inte som förvånande, och misslyckandet kan kanske förstås som ett resultat av att idealtyperna ”Det goda livet” respektive ”Det effektiva samhället” kom att renodlas allt för långt i de enskilda rapporterna.

I programpresentationen till 1980-talsprojektet ”Vardagen och världen” ställs spänningarna mellan ”Det effektiva samhället” och ”Det goda livet”, eller om man så vill, mellan produktion och reproduktion, i absolut fokus för intresset. Medan produktionen kräver mindre arbetskraft, som däremot antas vara mer rörlig, ställer reproduktionssfären krav på mer offentlig service och blir till följd av ändrade familjemönster allt mindre rörlig. Programförfattarna målar upp två alternativa utvecklingar av arbets- och familjelivet, där i den ena storskalig exportindustri står i fokus och arbetsplatserna präglas av stress, en stress om de arbetande tar med sig hem. Hemmet i detta samhälle liknas vid en flygplats där medlemmarna tillfälligt landar i sin evigt stressiga tillvaro. I det alternativa samhället satsar man på en blandning av små- och storskalig produktion och här styr människan tekniken ”istället för tvärtom”. Arbetstiden är förkortad och mer tid finns till familjeliv och mänsklig samvaro överlag. Det råder ingen tvekan om att programförfattarna skulle föredra den senare typen framför den första, samtidigt som man påpekar att det framtida samhället troligen kommer att utgöra en blandning mellan de två i varianterna. Med framtidsstudien vill man uppmuntra till debatt om hur proportionerna i denna blandning skall se ut.

Slutrapporten från 1980-talets projekt, *Sverige söker sin väg*, präglas av en reserverad, men i någon mån ändå accepterande, inställning till det högteknologiska samhället. Borta är 1970-talets explicita marxistiska perspektiv och därmed även visionen om ett radikalt annorlunda samhälle bortom det kapitalistiska. Mycket av diskussionen dröjer istället vid hur man skall göra livet i det högteknologiska samhället så drägligt som möjligt för människan. Med den här använda terminologin kan slutrapporten sägas uttrycka visioner om ”Det goda livet” inom

ramarna för ”Det effektiva samhället”. Om krocken mellan idealtyperna under 1970-talet resulterade i haveri och utebliven slutrapport, så blev resultatet under 1980-talet snarare en underordning av ”Det goda livet” under ”Det effektiva samhället”, om än en något motvillig sådan.

I 1990-talets programpresentation och i slutrapporten *Framtidens arbete och liv* är utgångspunkten för hela resonemanget att industrisamhället är under avveckling och att vi är på väg att träda in i en ny, postindustriell era. Ledord för det nya samhället är kunskap, kreativitet, kommunikation och kultur. Till skillnad från tidigare här studerade projekt, så ligger hela resonemanget om drivkrafter bakom utvecklingen nu på strukturell nivå. Människors möjligheter att själva forma sin framtid spelar här en underordnad, för att inte säga obefintlig, roll. Inte heller systemens konsekvenser för människan i termer av ohälsa eller annat diskuteras nämnvärt. Likväl är det inte rakt av en bild av ”Det effektiva samhället” som målas upp. Kritik riktas mot industrisamhällets ohållbara utnyttjande av naturresurser och ”kvalitativ” tillväxt i form av mer komplex och kunskapskrävande produktion förutspås ersätta industrisamhällets inriktning på kvantitativ tillväxt.

Den största svårigheten med att placera in *Framtidens arbete och liv* i Frängsmyrs schema över idealtyper består dock i att diskussionen i boken, åtminstone inte explicit, rör sig på visionsplanet. Snarare än att lägga fram idéer om vad som bör styra framtidens arbetsliv, är syftet framför allt deskriptivt. Man redogör för sin syn på den strukturella utvecklingen och man gör detta utan att väva in explicita egna värderingar i beskrivningen. I vilken mån visioner och värderingar trots allt ingår även i deterministiska historiebetraktningar kan förstås diskuteras.

Det kan också diskuteras i vilken mån Frängsmyrs idealtyper överlag visade sig lämpade att belysa det empiriska materialet. Att passningen visade sig tydligast på 1970-talets empiri kan kanske förstås utifrån att Frängsmyr skrev *Framsteg eller förfall* under just denna period. Alla verk är i viss mån produkter av den tid i vilka de författas, och kanske är särskilt Frängsmyrs idealtyp ”Det goda livet” ett bra exempel på detta. Inte minst tycks den lyckosam i att fånga de nymarxistiska utopiska tankar som var relativt utbredda under den aktuella perioden. Likväl är det min uppfattning att Frängsmyrs schema varit ett behjälpligt analysverktyg även vad gäller 1980- och 1990-talens empiriska material. 1980-talets källmaterial kunde i relativt stor utsträckning fångas med termerna ”Det goda livet” innanför ramarna för ”Det effektiva samhället”. Svårigheterna att passa in 1990-talets postindustriella material i schemat var väntade, då idealtyperna kan sägas vara konstruerade utifrån

industrisamhällets horisont. Samtidigt kunde även bristen på anpassning till modellen kasta ett visst ljus över det empiriska materialet och jämförelserna mellan de studerade projekten.

AVSLUTANDE REFLEKTIONER

På ett seminarium med titeln "Framtidsstudiernas effekter" nyligen, där såväl Lars Ingelstam som Åke E Andersson deltog, dryftades bland annat bristen på kunskapsvård och kumulativitet inom framtidsstudiebranschen.¹³¹ Särskilt Lars Ingelstam beklagade denna brist. Han menade att det innebär resursslöseri att i samband med varje ny programperiod och vid varje nytt chefstillsättande starta om verksamheten mer eller mindre från noll.

Denna studie har tvivelsutan bekräftat bilden av att det, åtminstone fram till 1990-talet, ägde rum fundamentala omorienteringar i samband med nya chefers tillsättanden. I det källmaterial om framtidens arbetsliv och fritid som här har studerats finns ingen som helst kontinuitet mellan projekten och inga referenser till tidigare studier inom Sekretariatet/Institutet förekommer. Vad beror då detta på?

Den förklaring som främst lyftes fram vid nämnda seminarium var framtidsstudiernas tvärvetenskaplighet. I och med att olika chefer och medarbetare har olika disciplintillhörighet, kommer de att hämta inspiration från och grunda sina framtidsstudier på skilda håll. Detta är säkerligen en god del av förklaringen, men sannolikt finns flera skäl.

Förklaringen ovan bygger på att framtidsstudierna befinner sig nära respektive vetenskaplig disciplin, att framtidsstudierna alltså vilar på en solid vetenskaplig grund. Ser man till utvecklingen av svenska framtidsstudier under den här studerade perioden har det också skett en rörelse i riktning mot det vetenskapliga fältet, en rörelse som vid den studerade periodens slut gjort att framtidsstudierna i mycket är oskiljaktiga från den akademiska verksamheten. Det ska påpekas att närmandet mellan de båda fälten också har skett från akademins håll, i och med den ökade användningen av matematiska simuleringsmodeller i syfte att teckna alternativa framtidsscenarier.

Betyder utvecklingen därmed att framtidsstudierna idag är helt värderingsfria? Går sådana överhuvudtaget att bedriva och vad är vitsen med dem om de utförs enligt samma mall som akademiska arbeten? Man kan förstås komma undan med svaret att inte heller vetenskapen är värderingsfri och att aktivitet utförd av människor omöjligt kan så vara. Men det vetenskapliga *idealet* inbegriper hursomhelst tanken om värderingsfrihet. Vilket bör då vara

¹³¹ Seminariet hölls i samband med Föreningen för Framtidsstudiers, FFF:s, årsmöte den 27/3 2007.

framtidssstudiernas ideal? Kanske att öppna upp spelrum för värderingar, men inte då forskarnas, utan de *människors* om vilkas samhälle studierna handlar. Detta var ju även ett av de initiala målen med framtidssstudierna, ett mål som dock sannolikt försvårades av framtidssstudiernas inledande närhet till partipolitiken. Om vi i början av den studerade perioden såg exempel på tendenser att ”skriva folk på näsan” med visioner om hur ett framtida samhälle bör se ut, så lämnade även den av forskarna definierade determinismen i slutet av den studerade perioden föga utrymme för mänskliga beslut. Jag tror att framtidssstudier baserade på dels kvantitativ, dels kvalitativ (historisk) metod i syfte att visa på valmöjligheterna att forma vår framtid har en funktion att fylla. Jag tror också att kunskapsvård inom området, även om den inte nödvändigtvis leder till ökad kontinuitet i verksamheten, är av värde. Kunskap breddar de egna perspektiven och innebär ökade möjligheter att såväl välja som välja bort.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

KÄLLOR

- Andersson, Åke E och Sylwan, Peter, *Framtidens arbete och liv*. Stockholm, 1997.
- Arbetslivet i framtiden. En programskrift för en framtidsstudie*. Stockholm, Sekretariatet för framtidsstudier, 1975.
- Framtider*, nr 3, 1983.
- Framtider*, nr 1, 1986.
- Framtider*, nr 3, 1988.
- Framtider*, nr 4, 1994.
- Fryklindh, Pär Urban och Johansson, Sven Ove, *Arbete och fritid. Den lekande människan – en framtidsdröm som blir verklighet*, Stockholm, 1978.
- Gaunt, David, *Sverige söker sin väg*, Stockholm, 1988.
- Karlsson, Jan O, *Om arbete – en studie av arbetets ställning i skilda samhällen*, Stockholm, 1978.
- Ohlsson, Lennart, *Svenskt industriarbete i en internationell ekonomi – en framtid mer byggd på kunskap och mindre på råvaror?* Stockholm, 1978.

SEKUNDÄRLITTERATUR

- Andersson, Jenny, ”Alvas framtider”, i Florin, C Och Lundqvist, T (red.) *Historia – en väg till framtiden?* Stockholm, 2003.
- Bell, Daniel, *The Coming of Post-Industrial Society: a Venture in Social Forecasting*, New York, 1973.
- Frängsmyr, Tore, *Framsteg eller förfall. Framtidsbilder och utopier i västerländsk tanketradition*. Stockholm, 1980.
- Harste, Gorm, ”Postindustrialism, kulturkritik och risksamhälle”, i Andersen, Heine och Kaspersen, Lars, Bo (red.), *Klassisk och modern samhällsteori*, Lund, 1999.
- Lyotard, Jean-Francois, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge* [1979], Manchester, 1997.
- Sjölund, Maivor, *Att analysera omvärlden och framtiden*. Ds 1994:116.
- SOU 1972: 59. *Att välja framtid*.

SOU 1986: 33 *Att studera framtiden*.

Tiberg, Joar, "Vart tog framtiden vägen? Framtidsstudiernas uppgång och fall 1950-1986",
Polhem, 13, 1995.

Wittrock, Björn, och Lindström Stefan, *De stora programmens tid – forskning och energi i svensk politik*, Stockholm, 1984.

Wittrock, B, *Möjligheter och gränser. Framtidsstudier i politik och planering*. Stockholm, 1980.

Wittrock, Björn, de Leon, Peter och Nowotny, Helga, *Choosing futures*, Stockholm, 1985.

von Wright, Georg, Henrik, *Myten om framsteget*, Stockholm, 1993.

Tidigare arbetsrapporter:

- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2000:1- 2005:5**, se www.framtidsstudier.se.
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2005:7**
Bäckman, Olof, *Welfare States, Social Structure and the Dynamics of Poverty Rates. A comparative study of 16 countries, 1980-2000.*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2005:8**
Nilsson, Anders & Felipe Estrada, *Den ojämlika utsattheten. Utsatthet för brott bland fattiga och rika 1984-2001.*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2005:9**
Esser, Ingrid, *Continued Work or Retirement? Preferred Exit-age in Western European countries?*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2005:10**
Abramsson, Marianne, *Befolkningsfrågan i press och politik, 1994-2004.*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2005:11**
Duvander, Ann-Zofie, Ferrarini, Tommy & Sara Thalberg, *Swedish parental leave and gender equality. Achievements and reform challenges in a European perspective.*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2005:12**
Jans, Ann-Christin, *Family relations, children and interregional mobility, 1970 to 2000.*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2005:13**
Ström, Sara, *Childbearing and psycho-social work life conditions in Sweden 1991-2000.*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2005:14**
Lundberg, Urban, *A Leap in the Dark. From a Large Actor to a Large Approach: The Joint Committee of the Nordic Social Democratic Labour Movement and the Crisis of the Nordic Model.*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2005:15**
Lindh, Thomas, Malmberg, Bo & Joakim Palme, *Generations at War or Sustainable Social Policy in Aging Societies?*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2005:16**
Gentile, Michael, *Population Geography Perspectives on the Central Asian Republics.*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2005:17**
Malmberg, Bo, Lindh, Thomas & Max Halvarsson, *Productivity consequences of workforce ageing - Stagnation or a Horndal effect?*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2005:18**
Olofsson, Jonas, *Stability or change in the Swedish Labour Market Regime?*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2005:19**
Hong, Ying & Diana Corman, *Women's Return to Work after First Birth in Sweden during 1980-2000.*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2005:20**
Lindh, Thomas & Bo Malmberg, *Demography and housing demand – What can we learn from residential construction data?*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2005:21**
Amcoff, Jan, *Rural Population Growth in Sweden in the 1990s: Unexpected Reality of Spatial-Statistical Chimera*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2006:1**
Alm, Susanne, *Drivkrafter bakom klassresan –kvantitativa data i fallstudiebelysning*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2006:2**
Duvander, Ann-Zofie, *När är det dags för dagis? En studie om vid vilken ålder barn börjar förskola och föräldrars åsikt om detta*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2006:3**
Johansson, Mats, *Inkomst och ojämlikhet i Sverige 1951-2002*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2006:4**
Malmberg, Bo & Eva Andersson, *Health as a factor in regional economic development*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2006:5**
Estrada, Felipe & Anders Nilsson, *Segregation och utsatthet för egendomsbrott. - Betydelsen av bostadsområdets resurser och individuella riskfaktorer*

- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2006:6**
Amcoff, Jan & Erik Westholm, *Understanding rural change – demography as a key to the future*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2006:7**
Lundqvist, Torbjörn, *The Sustainable Society in Swedish Politics – Renewal and Continuity*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2006:8**
Lundqvist, Torbjörn, *Competition Policy and the Swedish Model.*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2006:9**
de la Croix, David, Lindh, Thomas & Bo Malmberg, *Growth and Longevity from the Industrial Revolution to the Future of an Aging Society.*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2006:10**
Kangas, Olli, Lundberg, Urban & Niels Ploug, *Three routes to a pension reform. Politics and institutions in reforming pensions in Denmark, Finland and Sweden.*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2006:11**
Korpi, Martin, *Does Size of Local Labour Markets Affect Wage Inequality? A Rank-size Rule of Income Distribution*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2006:12**
Lindbom, Anders, *The Swedish Conservative Party and the Welfare State. Institutional Change and Adapting Preferences.*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2006:13**
Enström Öst, Cecilia, *Bostadsbidrag och trångboddhet. Har 1997 års bostadsbidragsreform förbättrat bostadssituationen för barnen?*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2007:1**
Nahum, Ruth-Aida, *Child Health and Family Income. Physical and Psychosocial Health.*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2007:2**
Nahum, Ruth-Aida, *Labour Supply Response to Spousal Sickness Absence.*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2007:3**
Brännström, Lars, *Making their mark. Disentangling the Effects of Neighbourhood and School Environments on Educational Achievement.*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2007:4**
Lindh, Thomas & Urban Lundberg, *Predicaments in the futures of aging democracies.*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2007:5**
Ryan, Paul, *Has the youth labour market deteriorated in recent decades? Evidence from developed countries.*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2007:6**
Baroni, Elisa, *Pension Systems and Pension Reform in an Aging Society. An Introduction to the Debate.*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2007:7**
Amcoff, Jan, *Regionförstoring – idé, mätproblem och framtidsutsikter*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2007:8**
Johansson, Mats & Katarina Katz, *Wage differences between women and men in Sweden – the impact of skill mismatch*